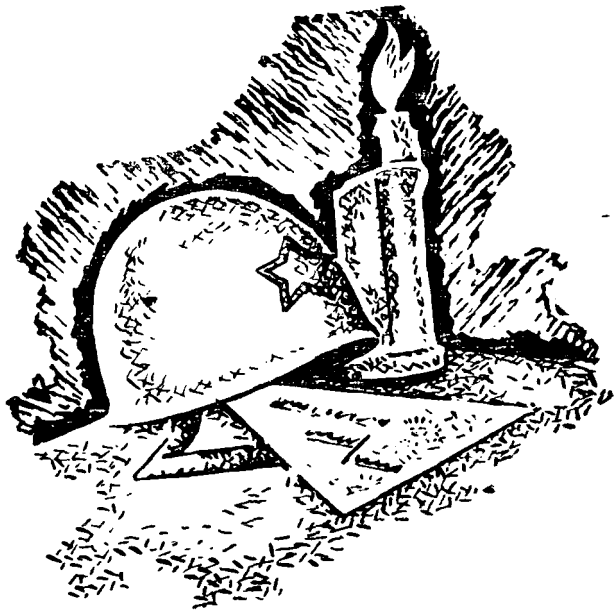

**ИБРОҲИМ
РАҲИМ**

МАНГУЛИК ҚУШИҒИ
Повесть

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитетин
«Ёш гвардия» нашриёти

Тошкент — 1972

Сталинграднинг қибласида, Тинч оқар Доннинг ўнг соҳилида «Ун бир ўзбек паҳлавони қўрғони» деб аталмиш, кейинги вақтда Волгоград области аҳолисининг зиёратгоҳи бўлмиш баланд чўққида ҳамиша янги-янги гулдаста туради, унда кечаси машъала порлаб, кундузи қўшиқ янграйди.

— Бунинг боиси нима?

Азиз китобхон, бу саволга сиз қўлингиздаги «Мангулик қўшиғи» повестидан жавоб топасиз.

I

1942 йил ёз кунлари. Чекинаётган ўқчи полк қуёш-да қовжираган ерларнинг гардини тўзитиб келди-да, ўнг қирғоқда арьбергارد рота қолдириб, Дон дарёсини шошилич кечиб ўтди, чап қирғоқдаги бутазорда ер тирнай бошлади. Вақт зиқ. Харьков атрофидаги, Донецкдаги оғир жанглардан кейин Сталинградга келаётган душман худди аскарларимизнинг товонига осилгандай Донга яқинлашарди. Унинг авангард танклари ва ўзи юрар тўплари отган снарядлар арьбергари рота ўрнашган дўнгликлар олдида портлар, машина моторларининг ҳайқириғи, танк занжир-ғилдиракларининг шалдираши тобора кучаяр, бир сўз билан айтганда, Тинч оқар Дон ҳадемай икки қарама-қарши куч ўртасида қаттиқ талаш бўлиши ва бу талаш, албатта, Ҳамдамовнинг арьбергари жойлашган дўнгликларда бошланиши турган гап эди.

Старший лейтенант Ҳамдамов ротаси Дон бўйида душманнинг биринчи зарбасига кўкракни қалқон қилиб, қадрдон полк соҳилга маҳкам ўрнашиб олгунча уни пана қилиб туришдай масъулиятли ва шарафли бурчини яхши биларди. Унинг жангчи ва командирлари ҳам буни тўла ҳис қилар эдилар. Жангчиларнинг руҳидан Ҳамдамовга шу нарса маълум эдики, чекиниш маневри жанглари, уйқусиз тунлар, ҳафталаб тўхтовсиз босиб ўтилган йўл азоби шу пайт ҳеч кимнинг ҳаёлига келаётгани ва кўзига ҳеч нарса кўринаётгани йўқ. Чунки ўнг қирғоқ — сўнгги марра, нарида жой йўқ. Наридан — Сталинград!

Ҳамдамов взводларни пасту баланд ерларнинг дўнгликларига ярим доира шаклида мудофаага жойлади. Бу ярим доира мудофаасининг қоқ ўртасида бўлган «115²» белгили чўққини Ҳамдамов ўзининг қадрдон дўсти, лейтенант Комилов взводига топширди.

Лейтенант Комилов тажрибали командир сифатида рота командири Ҳамдамовнинг ўнг қўли ҳисобланарди. Унинг мудофаа жанглирида катта тажрибаси бор. Взвод жангчилари ҳам гўё атайлаб саралаб олингандай лишиқ йигитлар эдилар. Шунинг учун Ҳамдамов бу взводни энг масъулиятли чўққига ташлади. Комилов эса, чўққини дарҳол «қалъа» қилиб олди-да, взводни жангга шайлади.

Атроф теп-текис. Комиловга тепаликдан олис-олис-лар дурбинсиз ҳам кафтдек кўриниб турибди. «Қани, фриц тепаликка бош суқиб кўрсин-чи!» дер эди Комилов ичида. Дарҳақиқат, шом пайти немисларнинг авангарди чакалакзордан бош суқиб эди, дўнгликлардаги пистирма сумбаларининг ҳаммаси бир овоздан варанглади. Немислар дарҳол изларига қайтишди. Шундан сал ўтмай, ўша чакалакларнинг чап биқини томонидан икки танк ўрмалаб чиқди-да, синамоқ учун атайин қилдими,

эхтиёт чора учунми, ҳеч ким йўқ жойларга қараб вараңглатиб замбарак отиб, аста ўрмалаб кела бошлади. Бунини Ҳамдамовнинг ПТРчилари қарши олдилар. Сал ўтмай, икки танкнинг бирини қоп-қора тутун қопладида, у ловиллаб ёниб кетди. Иккинчи танк дарҳол тариллаб бурилиб, орқасига қайтди.

Аръергард командири старший лейтенант Ҳамдамов ярим кечагача жангчиларини шайлаб, немисни кутди. Лекин душман негадир Ҳамдамовни ҳам, унинг узоқ-яқиндаги қўшнилари ҳам мутлақо безовта қилмади.

— Немис ўз жадвалининг бир ҳарфини ҳам бузмайди, — деди сержант Ваҳобов қоп-қора кўзларини ёндириб, — ҳозир маза қилиб ухлашяпти аблаҳлар.

— Кучига ишонади пес, тарақа-туруқини эшитдинг-ку! — деди помкомвзвод Бек.

— Бу мохов эрталаб номозини ўқиб, нонуштани жиғилдонига уриб олгач, юриш бошлайди, — деб тахмин қилди Ваҳобов.

Кейин улар гўё маслаҳатлашиб олгандай бирдан биноклдан кўз узмай ўтирган Комиловга мурожаат қилишди:

— Уртоқ лейтенант!

Комилов индамади.

— Уртоқ лейтенант, — давом этди Ваҳобов, — немис нега жимиб кетди? Мушак ҳам отмаяпти-ку!

— Куч тўплаётган бўлса керак, — деди унга Бек.

— Кучига ишонади мохов.

Тун жим-жит. Аҳён-аҳёнда тўпларнинг бўғиқ овози узоқ-узоқлардан аранг эшитилади. Афтидан, қўшни армияларнинг марраларида одатдаги тунги отишувлар бормоқда. Баъзан узоқларда чақмоқ чақади. Ё замбарак чақмоғи, ё мушак нури. Ўз-ўзидан аёнки, немисларнинг ҳам барчаси ухлагани йўқ. Аммо Ҳамдамовнинг одамлари мижжа қоқмай тонг оттиришди.

Шу орада полкнинг ҳамма батальонлари янги марраларга жойлашиб олишди. Жами пиёда ҳандаққа кирди, ҳамма тўп, миномёт пана ячейкаларга ўрнашди, барча ўт очар сумба сал ишора биланоқ гумбурлайдиган қилиб, ўнг қирғоққа қаратиб қўйилди. Бу — ишнинг боши эди, холос. Ерга чуқурроқ кириб олиш, мудофаани такомиллаштириш ишлари тўхтовсиз давом этди.

Полкнинг иккала биқинидаги қўшни полклар ҳам худди шу ишни қилишмоқда. Доннинг юқори қайилмаси деб аталмиш жойда Серафимовичдан тортиб Қалачгача, ундан нари ва бериларда ҳам худди шундай ишлар бормоқда эди.

Бундан хабар топган Ҳамдамов, аръергарднинг вазифаси бажарилди, деб ҳисоблади-да, дастлабки келишувга биноан, рухсат сўраб ўтирмайди, ўз взводларини кечикка жўнатди.

— Немисни хўп қирадиган жой эди, — деди Комилов тепалик окопини ташлаб чиқаётиб.

— Оёғингиз тортмаётган бўлса шу ерда қолаверинг, — деди Ҳамдамов унга.

Комилов унинг бу гапини киноя деб тушунди. Шундай мустаҳкам мудофаани, жанг қилишга қулай паккани ташлаб кетаётганидан ичи ачишиб турса ҳам ноилож эди. Рота қаерда бўлса унинг взводи ҳам ўша ерда бўлиши керак-да.

Шундай қилиб, Комилов взводи аръергарднинг аръергардидай тепаликдан энг кейин қўзғалди. Олдинги взводлар қайиқда сузиб ўтмоқда эдилар. Қайиқларда бола қучоқлаган хотинлар, қоп қўлтиқлаган чоллар ҳам бор эди. Аҳоли ҳам нариги қирғоққа интиларди.

— Сизни командир сўраяпти, — деди Комиловга рота мирзаси, оппоқ тишларини ялтилатиб.

— Қаерда?

— Анави бурчакдаги оқ уйда.

— Қандай янгиликлар бор, ўртоқ тарихчи?— деб сўради Комилов ундан.

— Янгиликнинг ҳаммаси ана шу оқ уйда,— деди Мирза.

Дўнгликнинг остида, Доннинг ўнг ёқасида қирғоқ бўйлаб чўзилган хутор бор эди. Унинг номини Комилов оператив харитадангина биларди. «Старая Клетская». Комилов нима учундир харитасини қўлга олди. Харитада хуторнинг ҳамма уйлари, шу жумладан, рота мирзаси бармоғи билан кўрсатган уй ҳам бор эди. Комилов оператив харитасини қатламадай буклаб, яна планшетга солди-да, тайин қилинган уйга кирди. Ҳамдамов тўрда ўтириб, буғи чиқиб турган сут ичмоқда. Комилов келиши ҳамон уй бекаси унга ҳам бир кружка ҳовури чиқиб турган сут келтириб қўйди. Кейин столда қовурилган ғоз пайдо бўлди. Унинг ҳиди гупиллаб димоққа урди.

Гўштнинг исини билибми, ичкари уйдан кичкина қора кучукча чиқди-да, рўпарага ўтириб, гоҳ Ҳамдамовга, гоҳ Комиловга мўлтиллаб боқди. Ҳамдамов ғоз гўштини майдалаб қўйди-да, уй эгаларини ҳам чақирди:

— Келинглр, бирга баҳам кўрамиз.

Уй эгаларининг томоғидан таом ўтадиган вақт эмас эди. Улар Ҳамдамовнинг қайиқларида чап қирғоққа ўтиб олишмоқчи ва Сталинграддаги қариндошлариникига боришмоқчи эди. Камбағал бўлсанг кўчиб боқ. Бутун оила чол-кампирдан иборат бўлса ҳам рўзғори катта эди. Ўзи билан нима олсину нима қолсин? Сигирними? Қўйлариними? Ғозлари-чи? Кампир ҳамма нарсасини олиб кетмоқчи. Душманга ҳеч нарса қолмасин, дейди. Унинг чоли эса, бошқа ғамда: нима бўлса ҳам ёв келгунча нариги қирғоққа ўтиб олишсаю бошлари омон қолса бас.

Ҳамдамов шошиб-пишиб нонуштасини тугатди-да, Комиловга деди:

— Жангчиларингизга буюринг, чол-кампири қайиққа жойлашин. Ўзингиз энг кейинги қайиқда ўтасиз.

У чиқиб кетгач, бояги кучукча Комиловга яқинроқ келди-да, думини ликиллашиб, ундан илтифот кутди. Комилов қўлидаги суякни унга ташлади.

— Бўлдиларингизми?— деди Комилов уй эгаларига.— Ҳозир қайиқ келади.

Ҳамдамов қайиғи Доннинг қоқ ўртасида сузаётган вақтда орқа қирғоқда гумбурлаб снаряд ёрилди. Олдинда ҳар бир қучоқ тупроқ баланд кўтарилиб, қопқорайиб атрофга сочилди. Тинч оқар Дон ҳам гоҳ ўнга-да, гоҳ чапда кўкка сапчий бошлади. Унинг тўлқинидан қайиқлар бешикдай тебранарди.

— Бошланди,— деди Ҳамдамов орқасига қараб.

Орқадаги қирғоқ портлашлардан бўтқадай биқирлар эди.

— Келяпти,— деди ўз-ўзига Ҳамдамов.— Комиловни қутқазиш керак. Тезроқ!

Бир иш қилиб чап қирғоққа ўтиб олгач, Ҳамдамов қайиқларни дарҳол Комиловнинг взводига юбориб, ўзи комбат ҳузурига бораркан, қирғоқдан сал нарида полкнинг янги командири Веселовга дуч келди. У капитан Баталовга ғазабини сочиб, қаттиқ-қаттиқ гапирмоқда эди.

Полк командири подполковник Веселов табиатан мулоим ва босиқ одам эди. У Харьков атрофидаги тенгсиз оғир жангларда ҳам бирдай босиқ ва тадбиркорлик билан иш тутган эди. Ҳамдамовнинг назарида у ҳозир гўё бутунлай ўзгариб қолгандай сезилди. Тажанг важоҳати ва зардали гапларидан у нимадандир норози эди.

Теварак-атрофда истехком қазийетган жангчи ва офицерлар ҳам жон-жаҳдлари билан ишлашмоқда. Алоқа офицерлари гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа югуриб ўтиб туришибди. Бу орада полк командирининг адъютанти — ёш, келишган лейтенант югуриб келди-да, ёш офицерларга хос эпчиллик билан чиройли қилиб честь берди, подполковник Веселовни полк штабида икки генерал кутаётганини хабар қилди. Веселов билан адъютант штабга олдинма-кейин югуриб кетишди.

Улар кўздан ғойиб бўлар-бўлмас биринчи батальон командири капитан Баталов Ҳамдамовни тик турғизиб қўйди, асабини босолмай, гўё аламини ундан олаётгандай:

— Нима учун бу ерда юрибсан? Сенинг учун трибуналга борайми!— деб ўшқирди.

— Полк Дондан ўтиб олгач, аръергарднинг вазифаси бажарилди, деб ҳисобладим...— деди Ҳамдамов аста.— Шундай келишиб эдик-ку.

— Вазият сен билан биз ўйлаганча эмас. Эшитдинг-ку, полк штабига бир эмас, икки генерал келибди. Бекорга келган деб ўйлайсанми? Волганинг тақдири Донда ҳал бўлармиш. Бу қирғоқда эмас, нариги қирғоқда. Тезда жойингга бор. Шу заҳоти кечаги жойингни иш-гол қил ва буйруқсиз бир қарич ҳам қимирлама!

Шундан кейин Баталов бўйнидан дурбинини олиб, Ҳамдамовнинг қўлига тутқизди.

— Ташлаб кетган жойингга бир қараб кўр. Ма, ол, қара, қарайвер...

Ҳамдамов бутазордаги икки дарахт орқасига ўтиб, комбатнинг дурбинида ўнг қирғоқдаги дўнгликларга синчиклаб қаради. Ўнг қирғоқ жарлик ва кичик дўнгликлардан иборат эди. Ҳамдамов ротаси кеча аръергард жанги қилган дўнглик эса, соҳилдан етти юз метрча нарида бўлиб, шу теварак-атрофдаги ҳамма

катта-кичик, баланд-пастликларнинг ҳокимидай герда-йиб турарди. Мабодо у тепаликка немис батареяси ми-ниб оладиган бўлса, Веселов полки жойлашган соҳил-нинг ҳар бир қаричини мўлжалсиз ҳам тўпга тутуши ва траншеяда ўрмалаган ҳар бир солдатни қорага олиши турган гап эди. Аксинча, бу дўнглик Совет Армияси қўлида турса, Донга ҳужум қилаётган душман қўшин-лари жангда маневрдан маҳрум бўлиб, кўр-кўрона ҳа-ракат қилишга мажбур бўларди.

Ҳамдамов Веселовнинг нимадан норози эканлиги ва дарғазаб бўлган Баталов ундан нимани талаб қилаётга-нини тушунди-да, шу заҳоти орқасига қайтди.

II

Ҳамдамов юборган қайиқлар Доннинг нариги қирғо-ғига яқинлаб қолган эди. Ҳамдамов уларга «орқангга қайт!» ишорасини берди. Дон тўп ва пулемёт ўқидан шовладай қайнар, дарёга яқинлаб бўлмасди. Ҳамдамов чап қирғоққа ўтиб олган икки взводни дарҳол бир жой-га тўплади-да, қайиқ кутди. Қайиқчилар Ҳамдамовнинг сигналини тушунмаган эдилар. Улар Комиловнинг взво-дини юклай бошладилар. Шу чоқ қирғоқда комбат пай-до бўлди-да, Ҳамдамовга:

— Ҳали ҳам шу ердамисан?!— деб қичқирди.

Комбатнинг феъли Ҳамдамовга маълум эди. Комбат Ҳамдамовни яхши кўрар, бинобарин, унга заррача ёмон-ликни раво кўрмасди. «Трибуналдан сўз очди. Демак, унинг аҳволи оғир», деб ўйлади Ҳамдамов.

Ҳамдамов взводларга қўли билан ишора қилди-да, ўзини сувга ташлади. Уларни дарёда кўргач, Комилов взводи ўз қирғоғига қайтди, қайиқлар эса, дарёни сузиб ўтаётган солдатларни сувдан териб олишга ки-ришди.

— Орқангга қайт, Комилов!— деди Ҳамдамов сувдан чиқа солиб, уни санлаб. — Тепаликка қайт! Тезроқ!

— Чакки қилган эканмиз.

Комиловнинг миясига отилиб кирган фикр шу бўлди. Снарядлар ҳамон портламоқда эди. Бундан маълум эдики, душман пиёдаси ҳали қўзғалгани йўқ. Комилов тепаликни инфантериядан — немис пиёдасидан олдин эгаллашни кўзлади:

— Бек!

— Лаббай!

— Қани, кўтар взводни!

Помкомвзвод Бекнинг чийилдоқ овози жангчиларга таниш эди. У ҳар галгидай бу сафар ҳам «взвод сафлан!» демади. Чийиллаб қичқирмади ҳам. У чуқурчада ётган сержант Ваҳобовнинг ёнига борди-да, аста:

— Жангчиларингни бошла!— деб буюрди ва орқасидан қўшимча қилди:— Лейтенант ҳў, анави ерда. Ушанга етиб ол!

Ваҳобовнинг бўлинмасини йўлга солгач, у бошқаларни ҳам худди шу зайлда оёққа турғизди. Бир зумда Комиловнинг бутун взводи тепаликка олиб борадиган жарликка йиғилди ва занжирдай тизилиб, тепаликка йўл олди. Комилов олдинда бормоқда эди. У жарликдан ёнбағирликка кўтарилаётган кезде қўлидаги автомати пастликка учиб кетди.

— Бек, автоматимни олиб бер!— деган эди, Бек унга снаряд парчаси буклаган автоматнинг дискасинигина кўрсатди.

Комилов пистолетини қўлига олди. Шу вақт унинг олдида Ҳамдамов пайдо бўлди-да, дўнгликка кўтарилиши ҳамон ағдарилиб тушди. Шу заҳоти унинг тепасидан бир гала ўқ визиллаб ўтиб, жарликнинг нариги бетига тўкилди. Комилов унинг олдига кўтарилгунча кимдир, жангчилардан бири лапанглаб ўтиб, ундан ўзиб кетди.

Ҳамдамов ўрнидан туриб, яна бир зум югурди-да, яна ерга тошдай отилиб тушди. Унинг атрофида чувиллаган ўқлар оқиш гардни тўзитиб, шўрхок ерга кириб кетди. Уқлар чўкаётган жойда булутдай оқиш ва кул ранг чанг тез-тез кўтарилиб турди.

Ҳамдамов ётган жойидан кўз қири билан ўнг ёнига қаради. Унинг орқароғида яна бир неча елка гимирляпти. Афтидан, салгина қулайлик юз берса, улар яна бир неча метр олға ташланишни кўзлардилар. Ҳамдамов чап томонига разм ташлади. Иккинчи взвод кўзига чалинмади — у ҳали ҳам жарликдан чиқолмаган эди. Уларни миномётлар савалаяпти. Кутиб турадиган вақтми! Бир жойда ётганни миномёт тупроққа қориштириб қўяди-ку!

— Встать! Вперед!!!

Ҳеч ким Ҳамдамовнинг бу командасини эшитмади. Шундан кейин Ҳамдамов взводни миномёт дўли остидан чиқариш учун уларнинг олдига ўзи боришга мажбур бўлиб эди, кимнингдир қаттиқ қўли унинг елкасидан босди. У ётиши билан варанглаб мина учиб келди-да, елкадан ўтиб, сал орқада гумбурлаб ёрилди. Унинг парчалари атрофга бодроқдай сочилиб кетди.

— Комилов!— деб қичқирди рота командири унинг одамларини миномётлар ҳужуми майдонидан чиқариш учун.

Комилов ундан анча олислаб қолган, унга етиб олиш учун эса, Ҳамдамов бир неча бор сакраши керак эди. Шу вақтда иккинчи взвод жангчилари ҳам миномётлар олови зонасидан чиқиб олишган ва яроғ-аслаҳа, фляга ҳамда белкуракчаларнинг тош, шағалга сурилиб фижирлашидан маълумки, улар эмаклаб, олға силжимоқда эдилар. Бош кўтариб бўлмайди. Аммо ётиб туриб, жангни бошқариш ҳам мумкин эмас, кимга қарши жанг қилишни кўриш керак-да. Ҳамдамов бошини кўтариб,

чўққиликка боқди. Тонгда ўзлари ташлаб кетган чўққиликда бир неча қора кўринмоқда. Тепалик атрофини ўқлар шудгор қилиб ташлаган бўлса ҳам, немис уни борлиқ олови билан қовурмоқда эди.

— Комилов! — деди Ҳамдамов овозининг борича.

— Лаббай!

— Анавилар сеникиларми?

— Ҳа, меникилар.

— Бўлмаса нега ивирсиб юрибсан? Бормайсанми?!

— Немис қўймаяпти-ку!

— Сеникиларни қўйипти-ку!

— Уларни ўзим қўйганман.

Комилов боя, эрта тонгда бу ерни ташлаб кетаётиб, окоплар оғзига тош териб, баъзи жойларга эски-тускилардан қоровул ясаб, айрим жойларга эса тешик каскалардан «пистирма» ўрнатиб кетган. Комиловнинг ҳийласи эрталабдан бери ўз кучини кўрсатар, немислар икки соатдан бери шу тепаликдаги мана шу «совет мудофаачилари»ни йўқ қилиш учун куч сарфламоқда эди. Окоплар текисланиб, «қоровул»лар парчаланиб, терилган тошлар қум бўлиб кетса ҳам, каскалар «тирик» эди. Улар портловлар зарбидан гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа сакраб, баъзан думалаб турарди. Бу эса, немисларга мудофаачиларнинг маневрига ўхшаб туюларди.

Ҳамдамов шу он ўша каскаларнинг бири бўлгиси келди. Боши ўша тепаликка етиб, оёғи ўша окопларга тегса, Ҳамдамов ўз комбатини трибунал чангалидан суғуриб олган, бинобарин, ўзини исноддан қутулган деб биларди. Афсуски тепалик ҳали анча олисда ва икки куч ўртасида қаттиқ талаш бўлмоқда, унга Ҳамдамовдан кўра немис яқинроқ, Ҳамдамов шошар эди:

— Комилов!

— Лаббай!

— Бўлмайсанми?!

- Кўраяпсиз-ку, кўз очирмаяпти.
- Қанча одаминг қолди?
- Санаганим йўқ, аммо қаторларимиз анча сийраклаб қолди.

Шу вақт немисларнинг орқасида, икки ёнида тўп ўқлари портлай бошлади. Қадрдон полк батареяси жангчиларимизни ҳимоя қилмоқда эди. Шу ҳимоядан фойдаланиб, Комилов кичик-кичик гуруҳлар билан тепаликка ташланмоқчи бўлди-да, биринчи бўлинма командирини чақирди.

— Ваҳобов!

Жавоб бўлмади.

— Сержант Ваҳобов! Ҳо, сержант!

Ваҳобов комвзводнинг яқинида ётса ҳам, унинг овозига жавоб қилмади. Комилов сержантнинг олдига эмаклаб борди. У ивиб ётибди. Комилов унинг томирини ушлади. Томир аста урмоқда эди.

— Бек!

— Лаббай!

— Санитар қани! Чақир, ярадорларга қарасин.

— Урнидан туролмайди-да. Биқини ўпирилиб кетган.

— Ваҳобовга ўзинг қара, бўлмаса.

Комиловнинг взводи ҳадеганда қўзғалавермагач, Ҳамдамов унинг олдига эмаклаб келди.

— Мунча имиллайсан, Комилов, ҳадемай инфантерия қўзғалади.

— Кўрмаяпсизми, аллақачон қўзғалган.

Ҳамдамов бошини кўтариб, дурбин билан теваракка қаради: немис пиёдаси босиб келмоқда эди.

Ҳамдамов овозининг борича қичқирди:

— Ут очинг! Ут очинг!

Кимнингдир автоматидан бир ҳовуч олов чиқди ва бу олов билан бирга сассиқ ҳид димоққа урди. Ҳамда-

мов нафасини ростлаб олар-олмас туриб яна кучлироқ қичқирди:

— Залп! Залп!! Залп!!!

Ротада қанча омон қолган сумба бўлса бари тилга кирди. Бундан немис занжирининг баъзи ҳалқаси узилди, айримлари ер тишлади, аммо ҳужум йўли тўсилмади, аксинча ҳужум штурмга айланди.

Ҳамдамов ўрnidан сакраб туриб, Комиловнинг белидаги запас гранатани тортиб олди-да, «Менинг орқамдан олға» деб қичқирганича тепалик томон югурди. Унинг орқасидан сийраклаб қолган взводлар қўзғалди. Лекин ҳамма жангчилар ҳам оёққа туриб улгурмасдан Ҳамдамов яна ерга йиқилди.

— Бек, комротага қара!— деди-да, Комилов ярадорнинг қўлидаги гранатани тортиб олиб, ўзи олға ташланди, аммо бу гал ҳам тепаликдаги окопларга етолмади. Бу окопларга Комиловдан олдин бир неча немис кириб олди. Комилов қўлидаги гранатасини у ерга ташлаб улгурди, холос. Аксига юриб, граната окопларнинг бериги четида портлади. Бирортасининг бурнини қоната олдим, йўқми — қоронғи. Окоплар ичида ҳам гранаталар портлади, лекин бундан ҳам Комилов кутган натижа чиқмади, немислар уни бутунлай эгаллаб олишди.

— Граната!— деб қичқирди Комилов.

— Тамом бўлди...

— Бек!— қичқирди Комилов.

Помкомвзвод Бек старший лейтенант Ҳамдамовни судрамоқда эди.

— Патрон!

Унинг олдига қуруқ патронтажни ташладилар. Комилов уни зарда билан орқага улоқтириб юборди-да, жангчиларига буюрди:

— Орқага! Эмаклаб... Битта-биттадан...

III

Ҳамдамовнинг ярасини жарликда боғлашди-да, хуторнинг энг чеккасидаги оқ уйга келтириб, эгаси ташлаб кетган каравотга ётқизиб қўйишди. Белида қизил бинт. Бошида оқ бинт. Қўлида ҳам бинт. Санинструктор Собиров унинг қонга бўялиб, қизариб кетган бинтларини янгилаб, қайтадан боғлади, афти-башарасини қон ва чангдан тозалаб улгургани ҳам йўқ эдики, Ҳамдамовнинг кўзи очилди. Қаер? Нима? Унинг кўзида булут, унинг устида шам, шамлар айланяпти, капалаклар учяпти. Ҳамма ёқ айланяпти. Секин-секин ҳамма ёқ жойинга тушди... Ҳушига келган старший лейтенант Ҳамдамов санинструктор Собировдан сўради:

- Қаерда ётибман?
- Хавфсиз жойдасиз, ўртоқ старший лейтенант.
- Сендан буни эмас, рота қаерда, деб сўраяпман, бефаҳм.
- Рота жангда.
- Қомилов тепаликни олдим, йўқми?
- Оляпти, ўртоқ старший лейтенант. Оляпти...— деди Собиров ва уни тинчитиш учун қўшимча қилди: — Хотиржам бўлинг, олади.
- Яраланганимни ҳеч кимга айтма. Еки айтиб қўйдингми?
- Йўқ.
- Яхши қилибсан. Ҳеч кимга!
- Есть.
- Ҳамдамов қуришган оғзини ҳўллаш учунми, ютиниб олдида, сўради:
- Қоғоз, қаламинг борми?
- Бор.
- Ёз. Комбатга маълумот юборишга кечикдим.

— Қалам ушлаёлмайман, ўртоқ старший лейтенант.
Қўлим боғлиқ

— Яраландингми?

— Оғир эмас, енгил...

— Мирзани топ...

Собиров бир зумда қаердандир рота котиби Мирзани бошлаб кирди. Мирза рота командири уни нима учун чақиришини биларди. Шунинг учун бу гал ҳам қоғоз, қаламини ростлаб, командирнинг нурсизланиб қолган кўзига боқди. Ҳамдамов одатдагидан ҳам камгап эди. Авзойидан дарди оғир, алами ундан ҳам оғир эди. Мирза командирнинг кўзидан, қуруқшаган лабини ялаб намлаётганидан бирор ишора сездими ёки маълумот ёзадиган вақт бўлиб қолгани учунми, Ҳамдамов унга бирор гап айтиб улгурмай нималарнидир ёза бошлади.

— Нима ёздинг?— деб сўради ундан Ҳамдамов.

— Сводка. Тонгги жанг тафсилоти. Улганлар... Ярадорлар...

— Қани ўқигин-чи.

Мирза комбат номига ёзилган тафсилотномани ўқиди. Ҳамдамов кўзини юмиб ётиб тинглади-да:

— Бошқатдан ёз!— деди.— Комбат воқеанависликни ёқтирмайди.— Мирза ёзувини йиртиб ташлаб, янги вараққа тегишли шифр, грифларни солиб, ҳарбий маълумот қоидасини келтиргач, «эшитаман» дегандай, командирнинг кўзига боқди. Шундан кейин Ҳамдамов ротанинг тонгги жанглар вақтида «115²» тепалигига кўтарилгани, аммо у ерга Ҳамдамовдан аввал немис кириб олгани ва уни эгаллаш учун жангни давом эттираётгани ҳақида диктовка қилди. Мирза унинг фикрини диққат билан қоғоз бетига битди, охирига йўқотишлар— ҳалок бўлганлар ва ярадорларнинг рўйхатини илова қилди-да, уни старший лейтенантга ўқиб берди.

— ~~Ярадорлар рўйхатидан~~ менинг номимни ўчир,—

деди Ҳамдамов.— Яхшиси, охирги варақни оққа кўчир.

Ўз командирининг фикрини унинг яримта сўзидан ҳам тўла англаб оладиган зийрак Мирза ҳайрон эди. «Ярадорлигини комбатдан яширгани нимаси? Кўзлаган мақсади нима? Бу ерда ётгани билан тепалик қўлга кира қолармиди?»

Мирза рота командирининг оғир ярадор бўлганини ёзмасликни катта гуноҳ деб билди ва охирги варақни оққа кўчирса ҳам, Ҳамдамовни ярадорлар қаторидан ўчирмади. Ҳамдамов маълумотга имзо чекаётиб буни кўриб қолди-да, жаҳли чиқди. Ўз номини ярадорлар рўйхатидан ўз қўли билан ўчириб ташлади.

— Штабга ўзинг элтиб бер. Қайтганингдан кейин штурмга борасан,—деди у жаҳл билан.

Мирза ўрnidан туриб, честь берди.

Ҳамдамов лабини тили билан ҳўллаб олгач, кўзини юмиб туриб деди:

— Ҳа, бўпти... Бора қол. Ўзингга эҳтиёт бўл, немис тўпи Донни бўтқа қиляпти.

— Хотиржам бўлинг, ўртоқ старший лейтенант,— деди Мирза қадрдон командирининг нурсизланиб қолган юзига боқиб. Мирза маълумотни конвертга солиб, уни брезент планшетга жойлади-да, чиқиб кетди. У қирғоққа келгунча немис тўпи уни неча марта ётқизиб турғизди. Дарё ҳақиқатан ҳам немис тўплари зарбидан гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда қайнамоқда эди. У сўнгги чуқурчадан ирғиб чиқди-да, қирғоқда чайқалиб турган қайиқчага ташланди.

— Мирза! Мирза!

Комиловнинг овозини таниб, Мирза унга ялт этиб қаради, оқ уйни кўрсатиб, яна ўзини қайиқчага ташлади.

Комилов жангчиларини хуторнинг ғарбий этагида мудофаага турғизиб, пулемётчиларга ўт очиш секторла-

рини белгилаб, дарахтларга «кукушкалар»ни миндириб қўйгач, комрота Ҳамдамовни қидириб юрган эди. Мирзанинг ишорасидан маълум бўлдики, Ҳамдамов эрталаб нонушта қилган оқ уйда экан. Комилов йўл бўйида ўсган ажриқларда этигининг чангини тозалади, кийим-бошларига ёпишган оқиш гардни қоқиб ташлади-да, камарини ростлаб олгач, оқ уйга йўл олди. У ичкарига кираётганида санинструктор Собиров унинг йўлини тўсди:

— Уртоқ лейтенант!

Комилов ундан ташвишланиб сўради:

— Қалай?

— Тезда нариги қирғоққа жўнатиш керак...

— Ҳарбий фельдшер қаёқда?

Собиров боши билан олчазорни кўрсатди. У олчазордаги янги қабрнинг бирида ётарди. Комилов ўртоқлар мазорига бир қараб қўйди-да, Собировдан сўради:

— Ҳамдамовнинг тузалишига кўзинг етадими?

— Чиқмаган жондан умид,—деди Собиров хомуш.

Комилов лабини аста тишлади.

— Санитарларингни чақир бўлмаса,—деди Комилов қандайдир қарорга келгандай.

— Ҳеч қаерга кетмасмиш.

— Нега?

— Доктор бўлса кучини шу ерда кўрсатсинмиш. «Менинг борадиган жойим битта!» деб тепаликни кўрсатяпти.

Уларнинг гапи тугамай рота котиби Мирза югуриб келди-да, нафаси бўғзига тиқилган ҳолда гап бошлади:

— Уртоқ лейтенант... Рота шу ерда қоларкан, комбат «қимирлашмасин!» депти.

Комилов уни ваҳимачи деб ўйлади шекилли, унга: «Ҳар кун эрталаб гимнастика қилинг, Мирза тарихчи», деди-да, ичкарига кириб кетди.

Хамдамов ўрта уйда худди госпиталда ётгандай оқ рўжалар ичида ётарди. Унинг ранги рўжалардан ҳам оқ эди. Уй эгасининг кучуги ярадорнинг рўпарасида чўққайиб, унинг кўзидан кўзини узмай ич-ичидан йиглаб ўтирарди. У ҳатто Комиловга ҳам жой бўшатмади. Комилов этиги билан уни сал нари суриб қўйдида, Хамдамовнинг пешанасини ушлади. Унинг пешанаси нам эди. Комиловнинг қайноқ қўлиданми ёки одам шарпасини сезибми, Хамдамов кўзини очди. Комиловни таниб, ўрnidан турмоқчи бўлди. Санинструктор елкасидан босиб уни ётқизиб қўйди.

— Тепаликни олдингми?—сўради Хамдамов.

— Оламиз!—деб қўйди Комилов.

Хамдамов яна ўрnidан туришга ҳаракат қилди. Унинг кўзларида шифт яна парракдай айланди. Бу гал уни Комиловнинг қўллари босиб қўйди.

— Олишимиз шарт!—деди Хамдамов қуришган томоғини намлаш учун ютиниб.—Армиямизга плацдарм керак. Ўша тепаликсиз ҳар қанча жой икки пул!.. У ердан кетмасак бўларкан. Бизни ҳеч ким қувлагани йўқ эди.

— Айтувдим-ку...

Армон устига таъна ҳам қўшилди-да, Хамдамовнинг ранги кўкариб кетди.

— Ҳа... Айтувдинг, Комилов... Комбат ҳам мен туфайли жабр тортмасин.

Комилов «айтувдим-ку» дейишга деб қўйиб, тилини тишлади.

— Собиров!—деб қичқирди Хамдамов.

Санинструктор пайдо бўлди.

— Ўртоқ старший лейтенант, қичқириб мумкинмас. Нега ўзингни аямайси?

— Қаёқда юрибсан, бўлмаса?

— Шу ердаман, нима дейси?

— Камар келтир. Кўп камар келтир.

— Камар?

— Ҳа! Белимни маҳкам танғиб оламан. Қорним осилиб тушмаса марра меники.

Собиров ҳайрон бўлиб Комиловга қаради. Комилов унга:

— Сен ўтир, камарни ўзим топиб келаман,—деди-да, қўли билан ишора қилди: «олдидан бир қадам ҳам қимирлама».

— У ёқдагиларни нима қиламан?

Қўшни уйларда ротанинг, шу жумладан Комиловнинг ярадор жангчилари ётарди. Собиров уларни медресага жўнатишга тайёрлаб улгургани йўқ. Баъзиларнинг яраларини қайта бинтлаши керак эди. Комилов санинструкторнинг саволига жавоб қилмай чиқиб кетди. Собиров унга яна ниманидир айтмоқчи бўлиб орқасидан чиқди, лекин Комилов ярадор жангчилар ётган уйнинг дарвозасига бориб қолган эди.

Ярадор аскарлар ётган уйни махорка тутуни босган. Оғир ярадорлар бу билан ишлари йўқ, ўртаниб ётишибди. Яраси енгилроқлари папиросларини бурқситиб, ўтган жанглар ҳақида бири бирига навбат бермай, гурунглашмоқда эдилар. Комилов улар нима деб гаплашаётганликларини, ҳатто гап ўзи тўғрисида бораётганини ҳам эшитгани йўқ.

— Ассалому алайкум!—деди Комилов остонадан ҳатларкан.

Ярадорларнинг бири комвзводни таниб, ўрнидан сакраб турдию ўша замони йиқилди, Комилов уни суяб қолди.

— Нима қилганинг бу, сержант Ваҳобов! Ярангни ўзим бинтлаганман-ку. Ўрнингдан туришинг мумкин эмас!

Ваҳобов лейтенантнинг ёрдами билан аста жойига

ётди. Ранги оқариб кетганидан унинг яраси оғир эди.

— Қимирлама, Ваҳобов, ҳозир қайиқ келади,—деди Комилов унга.

Ваҳобов ўзини от ўйинида айланаётгандай ҳис қилди. Гўё у осмон атрофида аргимчоқда учаётгандай эди. Ер унга мисоли бир ҳовуздай эди. Оғриқнинг зўридан у кўзини юмиб олди. Комилов унинг тобора оқараётган юзидан кўзини олиб, бошқа ярадорлар ёнига ўтди, уларга нима дейишини билмай бояги гапини такрорлади:

— Ҳозир қайиқ келади, ҳаммаларингизни медсанбатга олиб кетади.

— Медсанбатга манавиларни оборсин,—деди махорка тутатаётганлардан бири.

— Ҳамманг борасан,—деди Комилов.—Ремонтдан чиқариб қайтаришади.

— Қайтармайди-да,—деди Худойқулов исмли бояги жангчи.—Сапёр эдим. Биринчи ремонтдан кейин пиёдага тушиб қолдим. Шундан бери ремонтга боришга тобим йўқ.

— Балки бу гал яна сапёр бўлиб қоларсан.

— Нима бўлсам шу ерда бўлай, мени ҳеч қаёққа юборманг! Тепаликни олмасдан кетиш уят!

— Яхши!—деди Комилов.—Ёнимда қоласан. Яна ким мен билан қолади?

— Мен...

— Қимсан?—Комилов орқасига қайрилиб қаради.—Ваҳобов? Тузалганингни эшитганим заҳоти сени медсанбатдан ўзим олиб келаман. Сенга оқ йўл. Тез шифоланиб кел!

Оёқ дупури эшитилди. Санинструктор Собиров югуриб кирди:

— Юришга қурби етадиган ярадорлар қайиққа чиқсин!—деди у.—Туролмайдиганларни ўзим олиб бораман.

Енгил ярадорлардан ҳеч ким қимирламади. Аксинача, улар ўтирган ўринларига маҳкам ўрнашиб олишди.

Шу орада икки санитар оқ рўжа тўшалган замбил келтириб ўртага қўйди-да, огир ярадорларни олиб чиқа бошлади.

Комилов санинструкторни четга чақириб олиб:

— Қимни эвакуациясиз шу ерда тузатолсанг, қайиққа зўрлаб ҳайдама,—деди.

Ярадорлар учун қайиқ эмас, бутун бошлиқ паром юборилган экан. Паромга огир ярадорлардан бўлак ҳеч ким чиқмади. Собиров қўли, елкаси ёки оёғидан ўқ еган ярадорларнинг бирортасини тополмади.

Собиров паромга қараб қўл силтади:

— Кетавер. Бошқа ярадор йўқ.

— Ҳамдамов-чи?—деб сўради Комилов.—Комротани жўнатмайсанми?

— Қимирлатиб бўлмайди... Бунинг устига шу ҳақда гапирсам жеркиб ташлаяпти.

Комилов паромни тўхтатиб, Ҳамдамовнинг олдига югурдида, оқ уйнинг олдига боргач, орқасига қаради:

— Собиров!

— Лаббай!

— Замбилни олиб кел!

— Хўп бўлади!

Собиров замбил кўтарган икки санитарни бошлаб келди. Комилов комротанинг бошида. Ҳамдамов жим ётибди, Комиловни ҳам, санитарларни ҳам, замбил кўтариб кирганларни ҳам сезгани йўқ. Собиров «тугапти» деб ўйлаб, унинг томирини ушлади.

Аста-аста бўлса ҳам томирида қони юрмоқда эди.

Комилов буюрди:

— Кўтар!

Санитарлар Ҳамдамовни каравотидан олишаркан, бояги кучук ўзини қўярга жой топмай инграб, уйни гир

айланди-да, кейин Комиловга ялингандай унинг оёқларига бошини суркади.

Ҳамдамов замбилда ўзига келди шекилли, кўзини очиб, санитарлардан сўради:

— Қаёққа?

Санитарлар учун Комилов жавоб қилди:

— Паром юборишибди. Сизни докторлар кутишяпти.

Ҳамдамовнинг кўзларидан норозилик учқуни учди.

— Камар келтирмоқчи эдинг-ку!—деди у Комиловга дакки бергандай.

Комилов индамай, ерга қаради.

Ҳамдамов кучини тўплаб ҳолининг борича қичқирди:

— Комилов!

— Лаббай, Содик ака!

— Сени жонимдан азиз кўрардим. Биттаю битта илтимосимни ерда қолдирма.

— Жоним билан.

Комилов ўз қўли билан Ҳамдамовни жойига ётқизиб қўйди. Санитарлар замбилни кўтариб, индамай чиқиб кетишди.

Ҳамдамов беҳол оҳангда Комиловдан сўради:

— Неча кишинг қолди?

— Ҳали кўп.

— Аннқроғи?

— Ўзим билан ўн тўққиз!

— Бошқаларда-чи?

— Бошқаларда ҳам шунақа.

— Ундай бўлса рота ҳали бақувват экан. Уқ-дори беришдими?

— Беришди.

— Етарлими?

— Запаси билан!

Ҳамдамов ҳаяжонланиб кетди.

— Ундай бўлса, тепаликка кечаси чиқамиз. Немисни уйқусида босамиз!

Шундан кейин Ҳамдамов уни кўргани келган бошқа комвзводларга ҳам ана шу гапларини такрорлайверди. Комвзводлардан бири унга: «Бу ишни ўзимиз қиламиз, рота ихтиёрини комвзводлардан бирига топшириб қўя туринг», деган эди, Ҳамдамовнинг қони қайнади-да, Мирзани чақиртириб, унга буюрди.

— Менинг автоматимни олгин-да, передовойга бор. Жангчиларга ўз оғзинг билан айтиб қўй. Менга жин ҳам ургани йўқ. Уларни штурмга ўзим олиб бораман.

IV

Ротада қизгин иш бормоқда эди,—«кукушка»лардан бошқа ҳамма ер ковляепти, командирлар ҳам белкураклар билан қуролланиб олишган. Ернинг бети шўралаб тургани билан ости қаттиқ эди. Белкураклардан учқун чиқар, мисранглардан чақмоқ отиларди. Хуллас, бир қарич ҳам ер жангсиз таслим бўлаётгани йўқ. Гимнастёркалар тердан ивиб кетган. Мирза Комиловни қидириб юриб, унинг ёрдамчиси Бекка йўлиқди. Бек ечиниб олган. У Катта Фарғона каналининг «генерал кетмончиси» Дўстмат полвондай брустверга чаксалаб тупроқ отар, бахтига у тушган ер юмшоқ экан, Мирзанинг ҳаваси келди.

— Ёрдамлашгани келдингми, Мирза?—деди Бек брустверда уни кўриб.

Мирза жуда муҳим буйруқ келтирган одамдай унинг ҳазилига жавоб қилмади, жиддий оҳангда сўради:

— Лейтенант Комилов қаерда?

Бек унинг бу важоҳатидан, Ҳамдамов тамом бўпти шекилли деб ўйлади-да, хавотирланиб Мирзанинг ўзига савол ташлади:

— Қомротанинг ҳоли қалай? Тинчликми ёки жанозага айтгани келдингми?

Мирзанинг жаҳли чиқди шекилли, уни жеркигандай деди:

— Сендан командирингни сўраяпман. Қомилов акам қаерда?

— Мен ҳам сендан ўз командирингни сўраяпман. Содиқ ака борми ёки тамом бўлдимиз?

— Старший лейтенант Ҳамдамовнинг шахсан ўзи шу ерга келади. Борми, тамомми, ана ўшанда кўрасан.

Бек «гапни шундан бошласанг тилинг кесилармиди» деди-да, унга Қомиловни кўрсатиб қўйди:

— Ҳув, ана, мисранг ураётган одам лейтенант Қомилов бўлади.

Мирза Қомиловнинг олдига келиб, унга мурожаат қилди:

— Уртоқ лейтенант, ижозат этинг...

— Гапиравер, Мирза, қандай хабар олиб келдинг? Қомрота қалай?

— Қомрота буюрди, взводни тунги штурмга шайлармишсиз. Ротани штурмга қомротанинг шахсан ўзи бошлаб борармиш... Кетаверсам майлими?

— Майли эмас, тўхта, бу ёққа юр.

Қомилов Мирзани четроққа чақириб олиб, сўради:

— Ҳамдамовни олиб кетишмадимиз?

— Йўқ. Штабнинг хабари йўқ экан. «Тепаликни тунда эгаллаймиз!» деган маълумотни ўқиб, қомбат хурсанд бўлди. «Қомротанга айт, унга ҳарбий омад тилайман!», деди.

— Оғир ярадорлигини айтмадингми?

— Айтсанг каллангни оламан, деди. Хўп деб қўювдим...

Қомилов бармоқларини тишлаб, пешанасини тириштириб тургач, ундан сўради:

— Бошқа взводларга ҳам бордингми?

— Ҳаммадан кейин сизга келдим.

Комилов яна бармоқ тишлади-да, бир оз жим тургач, буюрди:

— Ҳамдамовга айт, хотиржам бўлсин. Ҳамма нарса пишганида унга ўзим хабар қиламан.

Мирза уйиб қўйилган тупроқларга ботиб, окоплар четидан йўлга чиқиб олгач, чопиб кетди.

Комилов шунча вақтдан бери Ҳамдамов билан бирга жанг қилса ҳам, кўп вақт ҳамтовоқ бўлса ҳам унинг бунчалик ўжарлигини билмаган эди. «Нега бунчалик ўжарлик? Ахир бир кунга керак эмас-ку, бу одам», деб ўйлади ва бундан ўзича хафа бўлди. Брустверга ташланган нам тупроққа ўтирди, папиросини бурқситиб, хаёлга чўмди. «Ҳамдамов нима учун қилипти бу ўжарликни» деган мулоҳаза узоқ вақтгача унинг бошини қотирди. Бу саволга унинг ўзи жавоб қидирди. «Комбатдан қаттиқ гап эшитди шекилли? Айби бормиди? Айби йўқ эди. 115² тепалигидан кетма, деган буйруқ олганимиз йўқ эди-ку. Аръергарднинг вазифаси бажарилганидан кейингина у ердан жилган эдик. Дўнгликлардан кетишга ижозат сўрамагани учун гап тегдимикан? Балки шундайдир. Эзилиб кетяпти бечора. Яра азоби ҳам кўзига кўринмаяпти... Бунинг устига мен ҳам яхши қилмадим. Гапим унга қаттиқ таъна бўлиб тегди. Бечора икки гапнинг бирида «Тепалик» дейди... тепаликни олсак, балки, у тузалиб кетар, балки шунга илҳақ бўлса, армонсиз жон берар. Ҳамдамовни азобдан қутқариш — сенинг бурчинг, Комилов!»

У папиросни улоқтириб юборди, чангини қоқиб, камарини қаттиқ боғлаб олди.

— Бек!

— Лаббай!

Бек қўлида белкураги билан тер босган майкада югуриб келди.

— Нега беформа келдинг?

— Ҳозир. Ҳозир...— деди-да, дарҳол кийиниб, гимнастёрка устидан камарини тортиб боғлади, пилоткасини босиб кийди ва автоматини елкасига осиб, лейтенант Комиловнинг олдида ҳозир бўлди.

— Буюринг, ўртоқ лейтенант.

— Кузатувчилардан бошқа ҳаммага дам бер. Кечки овқатдан кейин ўзинг ҳам ухлаб ол. Агар немис барвақт уйғотиб юбормаса, ярим кечада сени ўзим уйғотаман.

— Есть.

Комилов якка дарахтнинг сербарг, пана шохида ўтирган, ҳам кузатувчи, ҳам «кукушка»лик қилаётган автоматчи Эрдоновнинг ёнига чиқди. Бу ердан кўп жой кўринмаса ҳам, энг керакли жой — 115² тепалиги, унинг яқин атрофи кўриниб турарди. Дурбинда эса, окоп ичлари ҳам кўрина бошлади.

— Окопларимизни бузиб тузатишяпти, моховлар,— деди Комилов автоматчига.— Кўряпсанми, Эрдонов?

— Уқим у ерга етмайди-да, бўлмаса-ку, ер тишлатиб қўярдим,— деди Эрдонов афсусланиб.

Комилов дурбинда атрофга синчиклаб қарагач:

— Афсусланма, Эрдонов, бу мақсадингга ҳам эришсан, яхшилаб кўриб олсанг бас,— деб қўйди.

Қуёш осмон гўмбазидан оғиб бориб, уфқ океанига чўкиб кетди. Атрофга, окопларга, ҳатто дарахтларга қоронғилик чўккан бўлса ҳам Комилов дарахт шохидан пастга тушмади. У кечки овқатини ҳам кузатув дарахтининг каллагидеб олди-да, тепаликдаги немисларнинг барча ҳаракатини синчиклаб кузатиб ўтирди. Кечга яқин эса, у қазувни бас қилишни буюрди, сапёрларни жўнатиб, бу ерга пиёдаларни чақириб олди.

Атрофни қоронғилик қоплаши билан душмanning би-

ринчи мушаги — ракетаси отилди. Унинг ёруғидан Комилов билан Эрдонов ўтирган дарахт ҳам оппоқ оқариб кетди. Лекин уларни немис кўргани йўқ, ammo немис мушакчиси қаерда ўтиргани ва немис кўриқчилари қаерларда турганини Комилов кўриб олди. Немис мушакчиси ҳар ярим соатда, кейинча ҳар ўн беш минутда, бора-бора ҳар беш минутда шу ишини такрорлайверди.

Немиснинг мушак отиши тезлашган пайтда Комилов Эрдоновни бошлаб дарахтдан тушди ва Бекни уйғотиб:
— Взводни жарликка тўпла!— деди.

Бек жангчиларни уйғотиб, запас ўқ-дорилар билан қуроллантириб, жарликка тўплагунча Комилов қўшни взводлар билан ҳамкорлик режасини келишиб олди. Штурм вақтида кимлар немисни қаердан қувлаши ва чекиниш зарур бўлиб қолса, кимлар ўзига кўмак беришини пухталаб олгач, Комилов жарликка келди.

— Уртоқ лейтенант, тайёрмиз!— деди Бек қисқа ва паст овоз билан рапорт бериб.

Комилов қайси бўлинма нима қилишини айтиб бергач, сафда турган жангчилардан бир неча савол сўради:

— Қасаллар борми?

— Йўқ.

— Ярадорлар-чи?

— Йўқ.

— Ярадор Худойқулов, чиқ сафдан!

— Қанақа ярадорман, пашша чаққан холос. Қатордан ҳайдаманг мени, ўртоқ лейтенант. Утиниб сўрайман!

— Северцев!

— Мен!

— Бир қадам олдинга!

— Ижозат этинг...

— Ярадорлар бормайди, дедим-ку!

Бек уларнинг ёнини олди.

Комилов «Ҳа, майли» дегандай қўл силтади. Сафдан чиққанлар дарҳол сафга туриб олишди.

— Йўтали тутадиганлар армони борича йўталиб олсин!— деди Комилов соатига қараб.

Ҳеч ким индамади.

— Эрдонов! Йўталиб олмайсанми?

— Шунча зўрласам ҳам йўталим келмаяпти, ўртоқ лейтенант.

— Агар штурм бошлангунча салгина шарпа қиладиган бўлсанг, шу ерда қолавер!

— Мутлақо, ўртоқ лейтенант!

Комилов ҳаманинг яроғ-аслаҳасини, санитар паке-тигача бирма-бир текшириб чиқди-да, керакли ҳамма нарса бутлигига ишонгач, взводни бошлаб кетди. Жарлик орқали тахминан юз эллик метрча йўл босилгач, кўкка шам учгандай бўлди-да, сал ўтмай, парлаган шам эгилиб, атрофни ёритиб, ерга тушди. Жангчилар жарликда шайиндай қотиб турдилар.

Жарликда яна бир оз юрганларидан кейин Комилов қўлларини икки томонга ёзиб, жанговар ҳолатга ўтиш ишорасини қилди. Бўлинмачилар ромба шаклига ўтди. Яна бир оздан кейин Комилов аста ётиб олди. Жангчилар ҳам ётишди. Шундан кейин Комилов олдиндан белгилаб қўйилган белгилар томон эмаклаб боришга ишора қилди.

Комилов боя дарахт устида кузатувчилик қилган Эрдоновни имлаб, ўз ёнига чақириб олди ва унга «ёнимдан нари кетма» деди. Эрдонов унинг биқинида гоҳ олдин, гоҳ кейин бўлиб, эмаклаб борди. Комилов нима қилса, ўшани такрорлади. Ниҳоят, Комилов автоматининг затвори шарақлади. Эрдонов ҳам автоматини тайёрлади. Унинг ёнида, орқасида ва олдида ҳам затворлар шарақлади.

Улар эмаклаб боришда давом этдилар. Майда тош

ва тиканлардан Эрдоновнинг тиззаси билан тирсаги шилинди. Кейин у ёнбоши билан юра бошлади. Шу вақт аксига олиб, қуриб кетгур йўтал қистади. У йўлида тўхталиб, енги билан оғзини тўсди, бир илож қилиб, йўталини босгач, яна эмаклади, аммо Комиловдан анча орқада қолган эди. Шу вақт йўтал яна унинг бўғзига келиб тақалди. Йўталмаса иложи йўқдай, йўталиш эса, жиноят. Чунки, салгина шарпа эшитилса ҳам ҳамма иш барбод бўлиши мумкин. У бир илож қилиб, Комиловга етиб олди, йўталиб юборишдан қўрқиб, «Тезроқ штурм бошлана қолса эди» деб орзу қиларди.

Комилов орқасига қараб, Эрдоновни яна олға имлади. У қимирлаши ҳамон сал нарида нимадир тарсиллади. Эрдонов беихтиёр ўша томонга қаради, тахминан юз метрча нарида яшикка ўтириб олган немис кўринди. У отган мушак баландга кўтарилиб, бир оздан кейин ҳамма ёқни ёритиб, жангчиларнинг орқасига тушди. Комиловчилар, нафас олмай, ер бағирлаб олдилар.

Шу чоқ Эрдонов беихтиёр йўталиб юборди. Аини вақтда унинг чап қулоғи остида затвор шарақлади-да, шиқ этиб тепки босилди. Комиловнинг автомати сумбасидан париллаб ўқлар учди ва Эрдоновнинг юзига аланга иссиғи тегди. Тасир-тусур бошланиб кетди. Эрдонов ўнгга, чапга граната отди. Унинг гранаталари сал нарида, окоплар ичида бўлса керак, бўғиқ овоз билан ёрилди, парчалари брустверга шитирлаб сачради. Окоплар ичида немисларнинг инграшлари эшитилди. Комилов Эрдоновга чаққон бурилиб қаради-да, унга ўнг қўлини чўзиб, қичқирди:

— Гранатангни бер!

Эрдоновнинг белида яна тўртта «лимонка» бор эди, иккитасини лейтенантга узатди. Комилов унинг бирини қақиллаган пулемётга ташлади. Пулемёт жимигач, Эрдоновга буюрди:

— Югур!

Эрдонов овози ўчган пулемёт томонга ташланди. Пулемёт портлагани билан пулемётчи тирик экан, Эрдонов тасодифан унинг елкасига миниб қолди.

Комилов окопга кириб, пулемёт уяси томон бораркан, кутилмаган ҳодисага дуч келди: йўғон, бақувват немис кичкинагина Эрдоновни бошида кўтариб қочмоқда эди. Комилов унга автомат ўқталиши ҳамон немис шалолаб йиқилди. Эрдонов қонли пичоғини ўқталганича Комиловнинг олдига тушиб, чошиб кетди.

— Унгроққа югур, Эрдонов!— деб қичқирди лейтенант.— Бояги миномёт уясига яқинлаб қолдик. Унгроққа! Тезроқ!

Миномёт уясига Бек ҳам етиб борди-да, Эрдонов билан бирга ячейкага ташланди. Шу он жангга улгуролмай саросимада қолган миномётчилар ички кийимларида, яланг оёқ, яланг бош ҳар томонга тирақайлаб қочишди. Қимнингдир автомати ўқидан иккиси йиқилди, бирини Эрдонов тириклай ушлаб олди.

— Асирни Ҳамдамовга элиб бер,— деди Комилов унга.— Қаршимиздаги кучлар ҳақида унга маълумот керак.

Эрдонов немиснинг елкасидан бир туртди-да, ички кўйлагининг бир егини узиб олиб, унинг қўлларини орақасига боғлади. Сўнгра дўқиллатиб ҳайдаб кетди.

Жарликка тушиб олгач, Эрдонов асирини бўйнидан босиб энгашиб юришга буюрди. Чунки отишма кучайиб, немислар жарликни ҳам ўққа тута бошладилар. Бир оздан кейин қўлини ечиб, асирини эмаклатиб олди, у кўнмаган эди, «хих!» деб қўндоқ билан бир урди-да, эшак ҳайдагандай ҳайдаб кетди.

Комилов асирини жўнатгач, взводни чапга бурди. Чапда, тахминан йигирма метр нарироқда немисларнинг янги қазиган траншеяси бор эди. Комиловнинг бир

бўлинмаси янги траншеяларнинг бошига етиб борди. Траншея ҳали чуқур эмас, брустверлари ҳам пастаккина эди. Кимдир, жангчилардан бири, унинг ичига кириши ҳамон илон изига ўхшаш траншеяда қаторлашган бир неча қорани кўрди. Уларнинг тартибсиз дупурлаган оёқ товушларини ҳам эшитди.

— Немислар!— деб қичқирди у.

Комилов шу томонга қараб улгурмай, янги траншеяда жанг бошланиб кетди.

Шу он кимдир Комиловнинг олдидан пружинадай эгилиб, букилиб чопиб ўтди-да, янги траншеянинг бошидаги брустверда ётиб олиб, немис қаторига граната ташлади. Унинг гранатаси траншеяга кириб олган ўз жангчиларимизнинг бошидан ошиб ўтиб, сал нарида портлади. Бундан жангчиларимизнинг қўли анча баланд бўлди.

— Граната! Граната кимда бор?

— Менда!— деди унинг овозига етиб келган Бек ва Комиловнинг қўлига иккита «лимонка» тутқазиб қўйди. Комилов бирини траншеяга ташлади.

— Бек! Бошини кўтаргизма буларнинг!— деди-да, Комилов чўққиликда жанг қилаётган бўлинма томонга югурди. Чўққилик орқасида, олдида ва атрофида, ҳатто пастликдаги жарда юзма-юз жанглар бормоқда эди. Бундан Комилов қўшни взводлар ҳам ёрдамга келибди, деб ўйлади.

Комилов вазиятни англаб улгурмасдан, унинг икки қанотида мушакнинг шамсимон нури бирин-кетин баландга кўтарилди-да, бири тепаликнинг энг чўққисига, Комиловдан беш метрча нарига тушди, иккинчиси эса жарликка чўкди. Атрофни сутдек ёритиб юборди. Комилов унинг сунъий шуъласидан кўзи қамашса-да, бу икки мушак ойдинида ўзимизникиларга ҳам, немисларга ҳам назар ташлаб олишга улгурди. Янги траншеяда,

эски окопларда, очиқликда, ҳатто жарликда, немислар ҳар хил алпозда ётишибди. Бирин дўнг тушиб олган, бири чўккалаб олган, кўплари атакага ташланмоқ учун шайланиб турибди. Бизникилар ҳам уларга қарши ҳозир-нозир. Бундан жанг майдонидаги вазият ойдин бўлди. Немислар Қомилонинг взводини ўраб олмоқчи ва шу тепаликда янчиб ташламоқчи. Буни пайқаган Ҳамдамов икки взводни Қомилонга кўмакка юборган эди. Шу пайт, мушакларнинг сунъий ойдини сўниши ҳамон ҳар икки томондан отишма бошланди. Отишма яқинлашуви ва ғала-ғовур тобора кучайишидан маълум бўлишича, немислар контратака бошлаган эдилар. Қомилон дарҳол ўз ихтиёридаги куч ва ўт очиш қудратини чамалаб кўрди. Чапдаги бўлинмада беш сумба ишляпти. Бекнинг гранаталари ҳам бор. Ўнгдаги бўлинмада бир пулемёт, икки милтиқ ўт очяпти. Ўртадагиларда тўртта автомат қўл пулемётига жўр бўляпти. Демак, Қомилон взводининг қовурғаси синганича йўқ. Шу вақт околда таниш овоз янгради:

— Ўртоқ лейтенант! Ҳо, ўртоқ лейтенант. Қаердасиз?

— Мирза!— деди Қомилон қувониб.— Сенмисан?

— Менман.

— Ҳамдамов қаерда?

— Жарда.

— Бу ёққа келишига нега йўл қўйдинг? Тезда жойига ётқиз! Марш!

— Ўртоқ лейтенант! Мени комбат юборди. Немис сизни қуршаб оляптимиш. Орқага қайтсин деб буюрди.

— Қани ўзи?

— Комбат дарахтнинг устида. Жангни дурбинда кўриб турибди.

Немис ўтининг ҳалқаси тобора тораймоқда, бинобарин, комбатнинг буйруғи бежиз эмас эди.

— Бек! Битта-биттадан жарликка туш!— деб буюрди Қомилов.

Бекнинг ёнидаги отишмада битта-биттадан сумба ўти камайиб, энг охирида унинг автомати ҳам йўл-йўлакай отилиб, жарликда ғойиб бўлди. Уларнинг чекинишини дўнгликдаги қўл пулемёти пана қилиб турди. Қомилов шериклари билан икки ўт орасида силжишга мажбур эди. У гоҳ ўқ узиб, гоҳ эмаклаб, гоҳ югуриб юрар, баъзан ёнида келаётган шерикларини санаб қўярди. Қомиловдан сал нарида портлов эшитилди. Шу он унинг шерикларидан яна бири камайди..

— Ўликни орқалаб ол!— деб буюрди Қомилов ёнидаги жангчига.

Иккинчи портловни Қомилов эшитмади. Унинг иккала қулоғи ҳам битиб қолган эди. Учинчи, тўртинчи портловларни ҳам Қомилов мутлақо эшитгани йўқ, аммо ўзининг орқа-олдидаги беҳисоб чақмоқлардан у ким қаерда эканини англаб борарди.

Қомилов жарликка тушиб, хавфсиз жойга етиб олгач, Бекни чақириб, взводни саф қилишга буюрди.

Қомилов саф тортган взвод олдига келди. Сафда тўққиз йигит турарди. Уларнинг ҳам баъзилари у ер, бу ерини бинтлаб олган.

— Ҳаммаси шуми?— деб сўради Қомилов.

— Яна биттаси бор. Эрдонов немисни қўриқлаб турибди.

Қомилов унинг гапини тушунмади. Одамларни бошқатдан қараб, ичида санаб чиққач, маълумот кутиб, кўзи жавдираб турган Мирзадан сўради:

— Ҳамдамов қаерда?

— Олиб кетишди,— деди Мирза.

Қомилов унинг нима деганини эшитмаса ҳам, буй-

руғи бажарилганини тушунди-да, ўз ўрнига Бекни қолдириб, комбат ҳузурига йўл олди.

V

Учувчиларимиз душманнинг орқа томонидан ҳар куни ҳар хил хабарлар топиб келардилар. Хабарлар турли-туман бўлса ҳам, мазмуни битта эди. Днепр билан Дон ўртасида, Харьков билан Воронеж оралиғида, чўлларда эрталабдан кечгача чанг-тўзон кўтарилаётгани, катта-кичик йўлларда мотоцикллар, броневиклар, енгил машиналар тинмай югуриб юргани ҳақида штабларга маълумот келиб турарди. Авиафото суратларидан ҳам кўп нарса маълум эди. Доннинг нариги юзидаги ён бағирликларда, жарликлар, буғдойпояларда танклар яшириниб ётгани ҳақидаги авиафото суратлар штабларда қўлдан-қўлга ўтиб юрарди. Темир йўлларда эшелон-эшелон резерв аскар ташилаётгани, яроғ-аслаҳа, ўқ-дори келтирилаётгани ва цистерналарда ёнилғи ғамланаётгани ҳақидаги разведка маълумотлари айғоқчиларимизнинг шу ҳақда берган хабарлари билан монанд эди. Бундан кўриниб турибдики, душман Дон дарёсининг ўнг қирғоғида катта зарбдор куч тайёрламоқда ва бу куч зарбини Сталинградга урмоқчи.

Айни бир вақтда бизнинг қўмондонлик ҳам бунга қарши шошилиш чора кўра бошлади. Шундай чораларнинг бири Доннинг ғарбий қирғоғида плацдармга эга бўлиш ва уни маҳкам ушлаб туришдан иборат эди. Ҳамдамовнинг ротаси қилаётган жанговар иш ана шу муҳим стратегик планнинг дебочаси ҳисобланарди.

Комилов тепаликка тунги ҳужум бошлаган вақтда унинг ўқчи полки Доннинг чап қирғоғидаги окопларини бошқа полкка топшириб бўлган ва ўнг қирғоққа қайтиб ўтишга ҳозирланаётган эди. Тепаликда жанг бош-

ланиб кетгач, бу иш тезлашди. Унг қирғоққа биринчи бўлиб Баталовнинг батальони ўтди ва унинг бир ротаси Ҳамдамов ротаси қазиб қўйган окопларга жойлашди. Батальоннинг ўзи сувдан ўта солиб, учинчи рота ўқчиларини, миномётчиларини, пулемётчиларини тепаликдаги жангга бошлади.

Баталов жарликда инқиллаб-синқиллаб кимнидир орқалаб келаётган жангчига йўлиқди.

— Кимсан?

Жангчи чарчаган эканми, елкасидаги «юки»ни ерга қўйиб офицернинг юзига боқди ва Баталовни таниб қолиб, дарҳол рапорт берди.

— Уртоқ комбат! Жангчи Эрдонов...

— Бу нима?

— Немис. Рота командирига олиб кетяпман.

Баталов дўнғалак қилиб боғлаб қўйилган нарсага қаради-да, ҳайрон бўлди,

— Ҳлик-ку, бу.

— Тирик, ўртоқ командир,— деди-да, Эрдонов унинг калласига қопланган нарсаларни ечиб олди.— Жангарилик қилувди, ўз иштонини бошига кийдириб қўйдим. Йўлда шерикларининг ўқидан яраланиб ётиб қолувди, кўтариб олдим.

— Ҳамдамов қаерда?

— Оқ уйда эди.

— Оқ уйда эмас, мана бу ёқда,— деди комбатнинг овозини эшитиб, у томон чопиб келаётган Мирза.

Баталов жангчи Эрдоновга «немисни эҳтиёт қил» деб буюрди-да, роталарни панага жойлаб, ўзи Ҳамдамов томонга кетди.

Ҳамдамов худди Комилов взводи жангга борадиган дақиқаларда уйқудан уйғонган эди, санинструктор Собировни чақириб: «Соатингни кўрсат», деди. Собиров қўл соатини рўпара қиларкан, Ҳамдамовга соат миллари-

нинг чиқиллаши пулемёт, автомат отишмаларининг овозига ўхшаб кетди.

— Тезроқ билгин-чи, ташқарида нима бўляпти?— деб буюрди Ҳамдамов.

Собиров унга жавоб қилди:

— Лейтенант Комилов аллақачон иш бошлаб юборган, ўртоқ старший лейтенант.

Ҳамдамов Собировдан оқ рўжа талаб қилди.

Собиров ювиб, дазмоллаб қўйилган оқ рўжа келтириб берди. Ҳамдамов ҳарбий либосини кийиб, рўжада белини маҳкам боғлади-да, Собировга буюрди:

— Бошла!

Санинструктор ҳайрон бўлиб қолди.

Собировнинг иккиланганлигини кўрган Ҳамдамов ўрнидан турди. Унинг икки кўзи гўё қонга тўлгандай эди. У Собировга қўл чўзди:

— Автомат.

Собиров рота командирининг каравот тагидаги автоматини олиб, қўлига ноилож тутқизди.

Ҳамдамов автоматини елкасига олди.

— Олдимга туш!

Собировнинг назарида шу он Ҳамдамовнинг ҳеч бир гапини қайтариб бўлмас эди. Бундан ташқари, Комиловнинг насиҳати эсига тушдида, ярадор командирнинг қўлтиғига кириб олди.

Улар кўчага зўрға чиққанларида йўлакда Мирза кўриниб қолди.

— Нима қилганинг бу, Собиров!— деди у санинструкторни койиб,— Паром йўқ. Қайиқ ҳам йўқ-ку!

— Паромга эмас, тепаликка кетяпмиз,— деди Собиров норози оҳангда.— Қўлтиққа кирсанг-чи!

Мирза дарҳол Ҳамдамовнинг иккинчи қанотига кирди. Учовлон осонроқ, тезроқ юра бошладилар. Бир оздан кейин Ҳамдамов:

— Андак тўхтайлик,— деб илтимос қилди.

Собиров уни ҳолдан тойди, деб ўйлади. Мирза эса бинти бўшади шекилли, деб тахмин қилди. Лекин ҳар иккаласи ҳам янглишган эди. Ҳамдамов отишмаларнинг овози ва суръатига, миқдорига қараб, тахминан жанг қаерда бораётганини мўлжал қилди-да:

— Ана, кўпроқ бизникилар отяптилар... Ана, гранаталарни бизникилар портлатишяпти! Яша, Комилов!— деди у қувнаб. Кейин Мирзага, сўнгра Собировга севиниб деди:-- Нега қараб турибмиз? Юринглар!

Собиров биларди, Ҳамдамов минг севингани билан, ҳар қанча куч тўплагани билан узоққа боролмасди. Тез орада унинг ўйлагани юз берди-қўйди. Улар сал нари юриб, жарликка киришлари ҳамон Ҳамдамов ўққа чап бераман деб эгилдию ерга муккасидан тушди ва қайта ўрнидан туролмади. Уни жарликнинг пана жойига ётқизиб қўйишди. Унинг назарида осмон айланмоқда, юлдузлар тўкилиб тушмоқда, ой оқиб, булутлар дўмбалоқ ошмоқда эди.

Бир оздан кейин у ўзига келди. Унда жангни кўриш иштиёқи яна уйғонди. Лекин иложи йўқ эди.

Ҳамдамов ётган жойида жангни кўролмаса ҳам унинг боришини отишмалар овози, суръатидан кузатиб ётди. Баталов келибоқ, унинг кўкрагидагига кўзи тушди, қоронгида унинг ранги-рўйини кўрмаса-да, аҳволи оғирлигига амин бўлди ва шу заҳоти ўз дастёрига батальон фельдшерини чақириб келишни буюрди. Айни бир вақтда у, жангдаги командирларга алоқачилари орқали тегишли топшириқ, йўл-йўриқларни бериб бўлгач, Ҳамдамовнинг ёнига ўтирди.

— Оғрияптими?

— Сал-пал,— деди Ҳамдамов лабини пичирлатиб.

— Узр сўрайман, Ҳамдамов,— деб гап бошлади

комбат.— Үз вақтида сенга ёрдам беролмадим. Ҳозир медиклар келади. Медсанбатда даволаниб қайтасан.

— Те...палик...ни ол...л...айлик...— Ҳамдамовнинг тили қалтиради.

— Тепаликни сенсиз ҳам оламиз. Сени медсанбат кутяпти.

Ҳамдамов йўқ, дегандай бош чайқади. Унинг гапир-ришга ҳоли қолмаган эди. Баталов эса, қоронғида унинг бош чайқганини кўрмади ва медсанротадан келган фельдшерга буюрди:

— Тезроқ!

Мирза ярадорнинг бошида эди. Комбатнинг гапи тугар-тугамас ва фельдшер унинг ёнига келиб улгурмай, Ҳамдамовнинг оғзи очилиб қолди. Буни кўриб қолган Мирза:

— Ҳамдамов ака! Нима бўлди?!— деб қичқирди-да, флягасини чиқариб, оғзига сув томизди, чўнтагидан оппоқ дастрўмолини олиб, энгагини танғиб қўйди.

— Нима қиляпсан?— деди комбат Мирзага.— Бу нима қилганинг?

— Одатимиз шунақа...— деди йиғламсираб Мирза.— Энгагини танғидим.

Комбат фуражкасини қўлига олди, бошини қуйи солди...

Фельдшер нима қиламиз, дегандай Баталовга қаради. Баталов:

— Нега қараб турибсизлар, медсанбатга олиб бор, ювиб, тараб, иззат-икром билан кўмишсин.

— Уртоқ капитан, ижозат этинг,— деди Мирза.

— Сен ҳам бормоқчимисан?

— Старший лейтенантнинг васияти шунақа эди... «Мени 115² чўққисига кўмишлар!» деб васият қилган. Лейтенант Комилов ҳам бундан хабардор...

Баталов жарликда окоп қазийтган резерв ротанинг

бир взводни чақириб олди ва унинг командирига жарликка келиб қолган немисларни қувиб чиқаришни буюрди. Ёнбағирликда ҳам худди шундай жанглар бошланиб кетди. Баталов у ерга яна бир взвод юборди ва жангларни кузатиш учун ўзи якка тут дарахтининг устига чиқиб олди. Пастда алоқачилар окоп қазишди.

Тонг ёришмоқда. Баталов жанг майдонига разм ташлаб, кучлар нисбатини тахминлади, кучлар тарозисининг шайини ҳам, посангиси ҳам немис томонга босмоқда эди. Бунинг устига немислар унинг батальонини қуршаб олиб, тепаликда янчиб ташламоқчи эди.

Жанг билан чекинган тартибли бўлинмалар Староклетск атрофидаги окопларга кирдилар, окопсиз жойларда эса, шошилиш ер ковлашга киришдилар. Аммо немислар хуторга ҳамла қилмай, тепаликдаги эски марраларга қайтиб кетдилар.

Жанг босилгач, Комилов кузатув дарахти остига келди-да, унинг каллагиди дурбинга қараб турган Баталовга рапорт қилди:

— Уртоқ капитан! Лейтенант Комилов чақириққа биноан ҳузурингизга келди!

Баталов дарахтдан сакраб тушди-да, унинг қўлини маҳкам қисди.

— Жуда яхши жанг қилдинг, Комилов!— деди комбат.— Чекасанми?

— Раҳмат. Чекким йўқ.

— Билиб турибман,— деди Баталов «беломор»ни тугатиб.— Сенга папирос эмас, юз грамм керак. Сен билан мен энг яхши командирдан айрилдик...

Комилов бошини қўйи солиб турарди. Унинг юзида алам, кўзида мотам тўла эди.

— Сен, лейтенант Комилов, старший лейтенант Ҳамдамовнинг ротасини қабул қил. Унинг йўқлигини билдирмаслигингга ишонаман!

VI

Комиловнинг ротага бориб, биринчи қилган иши шу бўлдики, у фельдшерлар қўлидан Ҳамдамовнинг пистолети билан автоматини олиб, пистолетини ўнг биқинига, автоматини елкасига осди. Қаскасини сақлашни старшинага буюрди.

Санинструктор Собиров буни ўзича баҳолаб, «лейтенант Қомилов старший лейтенант Ҳамдамов учун ҳам жанг қилмоқчи» деди. Дафн маросимида Қомиловнинг ўзи ҳам шу хил гап айтди.

Ҳамдамовни Старо-клетскнинг ғарбий чеккасидаги оқ уй олдига — уч туп олма ўртасига дафн қилишди. Дафн вақтида ғарбий урф-одат талаб этган ҳамма жанговар расм-русмлар тўла амалга оширилди. Тол ёғочдан ясалган қозиққа қизил юлдузчани миҳлаб, уни қабр бошига қўйишди. Унинг остидаги бир шапалоқ қизил тахтачага Қомиловнинг ўзи қора бўёқ билан:

«Старший лейтенант Содиқ ҲАМДАМОВ.

Туғилган йили 1916 йил 25 июль,

ҳалок бўлган вақти 1942 йил 25 июль»,—

деб ёзиб қўйди.

Дафндан кейин сийраклашиб қолган рота яна саф тортди. Ҳамдамов жасадини 115² тепалиги чўққисига кўчиришни — жон бериш олдидан қилган васиятини — фашистлардан қаттиқ ўч олгандан кейин бажаришга аҳд қилишди.

Дафн маросимидан кейин ўртоқлар мозоридан ҳамма кетса ҳам бир махлуқ кетмади. Бу оқ уйнинг хонадонини ташлаб кетган қоп-қора кучук эди. Бу кучук Ҳамдамовнинг ярадорлигида ёнида ётди, вафоти вақтида бир нималар деб ингради, мана энди қабрдан кетмай, ич-ичидан инграб ётибди. Буни кўриб Қомилов «мен

билан юр, эй вафодор дўст» деди-да, уни бошлаб кетди. Шундан кейин унга ротада «вафодор» деб ном қўйишди. Вафодор ҳар кун тонгда ва тунда йўқ бўлиб қоларди ва йўқолганида уни ҳамиша Ҳамдамовнинг қабри олдидан топардилар.

Кучукнинг бу қилиқлари жангчилар орасида Ҳамдамов хотирасини доим янгилаб турарди. Ҳар гал Ҳамдамовни хотирлаганда жангчилар унинг энг яхши ҳислатларидан гапирардилар. Бир куни, Ҳамдамовнинг вафотидан кейинги биринчи пайшанба куни кечқурун Мирза қамишга уч ўраб, уни ошпазнинг идишидаги мойга булади-да, қабристонга чироқ ёқиб қўйди.

У қабристондан сал нари боргач, ўртоқлар мазоридан ёқимли овоз эшитилди. Кимдир мазор бошида қуръон ўқимоқда эди. Ким бўлди бу? Мирза изига қайтди. Қабристондан Эрдонов чиқиб келар эди.

— Сенмидинг?

— Мен,— деди Эрдонов,— сен катталар орасида юрасан, комбатимиз бизнинг Комиловга қайси кўзи билан қараяпти, шуни билиб олдингми?

— Бу нима деганинг?

— Ҳамдамовга ўнг кўзи билан қарарди-да. Негаки, уни доим энг муҳим жойга юборарди.

— Ишонганидан қиларкан. Ҳамдамовнинг энгагини танғиётганимда комбатнинг кўзларидан ёш оқди. Командирнинг йиғлаганини биринчи кўришим.

— Улимидан бир кун олдин астар-аврасини чиқариб сўккан экан...

— Буни ҳам эшитганман. Ҳамдамов жаҳл устига келиб қолган экан-да. Командарм комдивни, комдив подполковникни ғазаблаган экан. Подполковник комбатга заҳар сочибди. Ургани пўстинлик яхши, деб Баталов Ҳамдамовни бўралапти. Бунақанги ишда шунақаси ҳам бўлиб туради-да.

— Мана шу бўралаш Ҳамдамовнинг суяк-суягидан ўтиб кетган эканда... Менимча, Комилов ўзини савалатиб қўймайди!

Комилов ҳам шу ҳақда ўйларди. Унинг хаёли Ҳамдамов каби донолик билан иш кўриб, одамохунлик билан раҳбарлик қилиш, жанговар ҳолатда ҳам хушчақчақ юриш ва қандай қилиб унинг хатосини такрорламаслик ўйлари билан банд эди. Ҳамдамовнинг барча яхши томонларини беш қўлдек билса ҳам, Комилов унинг хатоси нимада эканини унча билмасди, аммо билишга уринарди. Ҳамдамовнинг хатоси тепаликдан кетиб қолишда бўлса керак, деб ўйларди у аввалги фикрини такрорлаб. «Бошида у ердан кетмасак шунча қон тўкилмасди. Лекин бу унинг айби эмас, балки аввалдан кўзда тутилмаган ва кейинча туғилган заруратдан келиб чиққан кўргилик эди. Ундай бўлса Ҳамдамовнинг хатоси нимада? Ҳамдамов сел оқимиға қарши сузди — бутун бир дивизия ҳужум қилиб келаётган бир пайтда, ўзини ўтга ташлади. Йўқ. Унинг ўзи асл жангчи эди. Унинг ўрнида сен ҳам, Комилов, шундай қилардинг ва шундай қилишинг керак эди. Орқада Сталинград тურიпти. Нарёғи туғилиб ўсган жойинг. Бу ерлар муқаддас ерлар!..»

Комилов ўйланиб, ўйланиб яна Ҳамдамовнинг гапини, унга берган ваъдасини эслади. Уша ваъдани бажариш билан у энди марҳум дўсти руҳини донмо хотиржам қилиши керак. Трирларнинг марҳумлар олдидаги бурчи шу.

Комилов марш ротасидан келган янги жангчиларни пишитиб олгунча роса тер тўкди. Жанггача қанча кўп тер тўкилса, жангда шунча кам қон тўкилишини яхши биларди. Буни жангларда синаб кўрган. Шунинг учун у марш ротасидан келган янги жангчиларнинг гимнас-

тёркаси ивиб кетгунча ер қазитди ва машқ қилдириб, кунига ҳолдан тойгунча тепаликларга югуртирди.

Ана шу марш пайтларининг бирида уни комбат ўз ҳузурига чақириб:

— Машқларни бас қил энди, вазият оғирлашяпти,— деди.— Катта кўшинлар ҳужумини қайтаришга шайлан!

VII

Учувчиларнинг хабарларида ёнбағирликларда, буғдойзорларда пана-панада беркиниб ётган танкларнинг жойларидан қўзғалгани, сўқмоқлар пиедалар колонналаридан тўлиб-тошгани айтиларди. Доннинг ўнг томонидаги бепоён ерлар осмонни чанг-тўзон билан қопланган, булутларнинг ости ва усти ҳам душман самолётлари билан тўла. Штабларимизнинг фикрича, тахминан ўттиздан ортиқ дивизия Донга бостириб келмоқда эди.

Комилов ҳамма жангчиларини окопларга жойлаб, борлиқ ўт сочиш томонларини аниқлаб, бериладиган сигналлар, қилинадиган ҳаракатларни олдиндан келишиб қўйган. Ҳамма кутмоқда.

Баталовнинг қўлидаги маълумотга қараганда ва тепаликдан олинган асирнинг айтишича, немис артиллерияси эрталаб соат олтида тўп ҳужуми бошлаши керак. Тўп ўқлари тахминан қаерларга тушиб ёрилиши, парчалари қаёққа ва қаерларга сачрашини ҳам Комилов тахминлаб қўйган. Лекин у ўзининг бу тахминини ҳали барча жангчига айтиб улгурмаган эди. Рота жангчиларини жанговар тайёргарлиги, тажрибаси ва лаёқатига қараб, уч гуруҳга ажратди. Биринчи гуруҳда тажрибали жангчилар турарди. Улар кўпдан бери жанг қилиб пишган кишилар. Уларни Комилов «рота гвардияси» деб атаарди. Улар ташланган бомбанинг овозидан ёки самолётдан тушаётган бомбанинг қоп-қора томчисидан қаерга

тушишини, қайси чуқурликка беркиниб олишни, снаряд бир марта тушган чуқурликка яна қайтиб тушмаслигини, снаряд парчаси олдинга, икки ёнига отилиши ва орқа томони бехатарроқ эканини, миномёт ҳужуми вақтида душман миномётлари отган миналар портлай бошлаганида бир жойда ётмай доим олдинга эмаклаш кераклигини, танклар атакаси вақтида қандай ҳаракат қилишни яхши ўрганиб олган эдилар. Шундай қилиб, Комилов ҳужумда ҳам, атакада ҳам, мудофаа жангида ҳам уларга таяна оларди.

Комиловнинг иккинчи гуруҳ жангчилари эса, кўп жанг кўрган, ҳатто госпиталлардан чиққан кишилар бўлсалар ҳам, ҳали унча синашта эмас эдилар. Аммо улар яхши командирнинг қўл остида бўлсалар ва уларга ҳушёрлик, билимдонлик билан раҳбарлик қилинса, кўп ишлар кўрсатишлари мумкин эди. Комилов шу жиҳатдан уларга ҳам таяна оларди.

Комилов учинчи гуруҳга кирадиган ўз жангчиларидан кўп хавотирда эди. Улар совет сувида суғорилган, Ватан учун жонини аямайдиган асл ватанпарвар йигитчалар бўлсалар ҳам, ҳали жанг кўрмаган эдилар. Комиловга улар Волганинг наридан марш ротаси билан келган эдилар. Марҳум Ҳамдамовнинг тили билан айтганда, уларнинг «бурни порох исини ҳидламаган», кўзларига каска ҳам танк бўлиб кўрниниши турган гап эди.

Мудофаада турган ҳар қандай командир бу омилларнинг ҳаммасини диққат билан эътиборга олиб, ҳар мисқолигача тарозида тортиб иш кўрмай иложи йўқ эди. Комилов ҳам шундай қилди. Энг нозик жойларга аралаш кучларни тайинлади. Қўйинг-чи, взвод, бўлинмалар ичида ҳам кучларни ана шу асосда расамдалади.

Ҳамма ишлар битгач, Комилов кузатув пунктига келиб, соатига қаради. Ҳали олти бўлгани йўқ эди. Бата-

ловнинг олдига борди. Комбатнинг команда пункти икки ротанинг ўртасида, бўлажак жанг майдони аниқ кўриниб турадиган ёнбағирликдаги тўп ўтмас қалин ертўлада эди. Баталов телефонда полк командири билан гаплашиб бўлгач, Комиловга юзланди:

— Хўш?

— Соатингиз билан соатимни ростлагани келдим. Соатимга Днепрдан кечиб ўтаётганимда сув кириб кетган эди, ўшандан бери андак шошқалоқроқ бўлиб қолди.

— Жангга шошилаётгандир. Яхши, тўғрилаб оли меники бешдан ўн минут ўтибди...

Комилов соатини созлаб олгач, ротага қайтди. Уни траншеяда Мирза учратди-да, энтикиб деди:

— Ўртоқ лейтенант... Ўртоқ лейтенант... Тезроқ юринг.

— Хўш? Нима гап?

— Немис...

— Қани?..

— Бек кузатиб турибди.

Комилов траншея йўли билан ротанинг ўнг қўлидаги кузатув блиндажига келди. Блиндажнинг туйнугига ўрнатилган дурбин — стереотрубада қоп-қора нуқталар қумурсқадай ғимирламоқда эди.

— Инфантерия тўпланяпти, шекилли? — деди Бек комротадан тасдиқлатиб олмоқчи бўлгандай.

— Ҳужум жойига йиғилишяпти,— деди Комилов Бекнинг тахминини қувватлаб. — Демак асир немиснинг гаплари рост экан.

— Немиснинг 79-ўқчи дивизияси Донни шу ердан босиб ўтмоқчи. Ўтказмаймиз! Нима дейсан, Бек!

— Ўтказмаймиз!

Комилов дурбинда қандайдир ўлжа топгандай шошиб деди:

— Буни қара, Бек!

Бек дурбинда дўнгликларнинг нарироғида гужланаётган немислар гуруҳини кўрди.

Улар окопга чиқишди. Ут очиш жойларини, пулемёт уяларини олдиндан немис тўпига ем қилиб бермаслик учун Бек қўл пулемёти РПДни траншеянинг қиргоғига — брустверга ўрнатди-да, бир қўлида унинг тушука дискасини ростлади, бир қўлида пилоткасини бостириб олгач, Комиловга боқди.

— Босайми?

— Бос!

Пулемётнинг тра-та-тасидан теварак-атрофдаги тинчлик бузилди. Сумбадан отилиб чиққан қизғиш олов брустверда порлади-да, сассиқ гилзалар тиқ-тиқлаб траншеяга тўкилди. Узоқда акс-садо янграб ўчгани ҳам йўқ эдики, кимдир Бекнинг оёғи остида эмак-лаб, унинг чанг босган этигини ялай бошлади.

— Эй, вафодор, жўнаб қол бу ердан, марш!— деди Комилов унга ўшқириб.

Дили озор топган кучук ноиложликдан оёғи тортиб-тортмай орқасига қайтди.

— Қалай?— деб сўради Комилов Бекдан отишнинг натижасини билмоқчи бўлиб.

— Фафлатда экан, чамамда ҳаммаси бўлмаса ҳам тенг ярми қирилди.

— Р... П... Д...ни жойига қўй!—деб буюрди Комилов.

Бек пулемётни ўз эгасига топшириб улгурмай, қарсиллаб тўп отилди-да, Бек ўқ узган жойдан сал нарида снаряд портлади.

Гумбура-гумбур бошланиб, ердан момақалди роқ кўтарилди, бундан гўё осмон тарс ёрилиб, ер ловиллаб ёнди.

— Қулоқларингни беркитиб ол! — деди Комилов кимгадир.

Тўп ўқлари гоҳ траншеяларнинг олдида ёрилар,

унинг парчалари визиллаб атрофга сочилар, гоҳ бруст-верларнинг тупроғини тўзғитиб, окоплар устида бўғиқ гумбурлар, гоҳ ёрилмай қоларди. Комилов қулай ва пана жойга ётиб олиб, ҳушёрлик билан кузатиб турарди. Вафодор ҳам унинг биқинида жимиб ётар, баъзан яқинда тўп ўқлари ёрилганида сапчиб кетарди. Комилов уни зўрлаб ётқизарди, аммо Вафодор баъзан Комиловнинг бошидан оёғигача искаб чиқарди, ҳеч қаерида шикаст йўқлигини билгач, қулоғини динг қилиб, яна жойига ётарди.

Снарядлар Комиловнинг тепасидан ғувиллаб ўта бошлади. Тўпларнинг отилгани ҳам, снарядларнинг учиши ҳам барала эшитилиб турибди. Демак, душман тўплари иккинчи қаторларни молаламоққа кўчган. Энди навбат пиёдага...

Взводлар анча сийраклашиб қолган эди. Комилов вазиятни ҳисобга олиб, буюрди:

— Ҳалок бўлганларни орқага кўминглар, қурол уш-лашга қодир ярадорлар ҳам окопга!

Тутун кўкка булут бўлиб кўтарилар, гоҳ пастга тушар, гоҳ шарқ томонга, гоҳ жануб томонга оқарди. Душман тўплари иккинчи эшелонга ҳужум қилаётган чоқда, Комилов айтгандай, немис пиёдаси кўзғалди. Бекнинг назарида боя қовун полиз хамакларидай, гўё қумлоқ тарвузларидай ҳамма ёқда дўппайиб ётган қора нуқталар ҳозир оёққа туриб, донга югурган оч товуқлардай бўйинларини чўзиб, чопиб келишарди.

Товуққа ўхшаган нуқталар одам шаклига киришди. Гала-гала солдатлар жанговар қаторларда югуриб келмоқда.

Кўм-кўк мушак терак бўйи кўтарилиб, ерга эгилиб тушди. Чопиб келаётганларнинг ҳаммаси қўлидаги қуролларидан ўқ уза бошлади.

Комиловнинг жангчилари жим. Уларнинг гўё қўш

солиб, ҳайдаб ташлангандай кўринаётган окоплари душман назарида кимсасиз, бўм-бўшдай эди. Бундан руҳланган душман тобора қадини баланд кўтариб оёғини илдам босиб, ўқини тартибсиз отарди. Кўк френч, қора каскали инфантерия яқинлашмоқда.

Икки юз... Бир юз эллик метр...

— Залп! — деди Комилов.

Брустверларни чангитиб, пулемётлар сайради, автоматлар отила бошлади; бешотар, ўнбешотар — борингки, яқин масофа жангига тайёрлаб қўйилган ҳамма тезотар қурол баравар залп берди. Немис инфантериясининг жанговар занжири бирин-кетин узилиб кетгандай бўлди. Баъзилар қоринларини ушлаганча орқа томонга ағанади, баъзилари чапга ёки ўнгга шох ташлагандай буралиб йиқилди, кўпларининг қўлидан қуроли учди. Аммо ерга ётиб олиб, ўқ узаётганлар ҳам кўп эди.

— Миномёт! — деди Комилов.

Рота миномётчилари мўлжалга ура бошладилар. Миномёт ёнгоқлари тўкилаётган жойдан чиқиш учун немислар олға эмакладилар.

Кимдир граната улоқтирди. Тошдай гувиллаб борган граната йигирма-ўттиз метр нарида ёрилди-да, қора булут билан бирга кул ранг кесак аралаш майин тупроқни кўтариб ташлади.

— Контратакага рухсат беринг? — деди Бек.

Комилов унга хўмрайиб қараб қўйди.

Комилов ўнг қанотга, дўнгликлардан нариги томонларга разм ташлади. Унг қанотда канонада бормоқда. Икки томон ҳам отмоқда, портлашлардан кўтарилган қарама-қарши тутунлар булути ҳам, гўё тепада беллашиб, жанг қилмоқда эди.

Дивизиянинг чап қанотида аҳвол бутунлай ўзгача эди. Яқиндагина мудофаа жанги бораётган жойда немис танклари юргандай бўлди. Комилов ўз кўзига ишонма-

гандай еңги билан кўзини ишқалади ва блиндаж устига чиқиб, синчиклаб қаради. Тахминан икки-уч чақирим нарида немис танклари ўрмалаб, уларга қарши бизнинг тўплар тўхтовсиз отар эдилар.

Комилов югуриб пастга тушди ва Баталовнинг штабига телефон қоқди. Комбат банд экан. Уни комполк билан гаплашяпти, дейишди. Трубкада бош адъютант ҳозир бўлди. Унинг айтишича, Паулюснинг йигирма икки пиеда дивизияси бирданига ҳужумга ўтганмиш. Бутун бир танк армияси ҳамла қилаётганмиш. Энг кейинги маълумотга кўра, айрим жойларда бизникилар чекинаётганмиш. Бош адъютантнинг гапи тугамай, трубкада Баталовнинг ўзи пайдо бўлди:

— Комилов! Тепангга қара, крестли булутлар келяпти. Унинг паноҳида танклар.. Шайланиб тур!

VIII

Комилов кийимларини тузатиб, пилоткасини бостириб кийди, камарни янада қаттиқ тортиб боғлади-да, траншеяга чиқди. Унга қўлидаги котелогги билан Мирза дуч келиб қолди. Котелокдан иссиқ буғ чиқмоқда. Қайноқ макароннинг хушбўй ҳиди гупиллаб урди.

Комилов унинг қўлидаги котелокни олди ва унга дурбинни тутқазиб қўйди.

Комилов шундоққина брустверга ўтириб, котелокни тиззасига қўйиб овқатлана бошлади. Вафодор думини ликиллашиб, унинг қаршисида чўққайиб ўтирарди.

— Сенга нонушта беришмадими, Вафодор? — деди Комилов кучукка.

Кучук «йўқ» дегандай бошини чайқади, ингиллаб ниманидир уқтирди. Комилов қўлидаги нонини икки бўлиб, ярмини унга ташлади. Вафодор хурсанд бўлиб, емоққа киришди.

Комиловнинг қошиғига котелокдаги макарон остидан

катта суяк осилиб чиқди. Комилов уни оғзига солган эди, лаби куйди, қўлига олган эди, қўли ҳам куйди. «Ма, сенга!» — деб уни ҳам Вафодорга ташлади.

— Мирза! Ҳеч нарса кўринадими?

— Йўқ!

Комилов дурбинни олиб атрофга қаради.

Унг ва чапда жанг бормоқда. Афтидан, қўшни дивизиялар, қўшни армиялар курашмоқда эди.

Комилов Вафодор ҳамроҳлигида траншеялардан юриб, взводларга борди. Траншеяларда котелокларга урилиб, қошиқлар шарақлайди, кружкалар жаранглайди. Жангчилар пана-пана жойларда, баъзилари шундоқ окоп ичида чордона қуриб, баъзилари ёнбошлаб, овқатланмоқда эдилар.

Комилов взводларга яқинлашган сари котелок, қошиқ, кружка, фляга овозлари эшитилар, ҳамма йиғиштиринмоқда эди. Жангчилардан бири Комиловнинг олди-дан югуриб ўтаётиб, қоқилиб кетди-да, траншеяга йиқилди. Унинг қўлидаги котелогои уч газ ерга отилиб тушди. Траншея атрофини макарон қоплади. Бу янги жангчи Холиқов эди. У аста ўрнидан туриб, гимнастёркаси-дан тупроқни қоқди, кейин кафтидаги лойни артди-да, лейтенантга боқди. Уялганидан юзи қизариб кетди. Вафодор дам мулзам бўлган жангчига, дам тўнтарилиб ётган котелокка, дам ҳовури чиқиб турган макаронларга қараб қўяр ва узр сўрагандай Комиловдан гуноҳкор юзини яширарди.

— Яна кеч қолдингми? — деб сўради Комилов овқатни тўкилган жангчидан.

— Кечирасиз, ўртоқ командир.

— Чоп орқанга. Тезда овқатланиб ол!

— Охиргиси эди...— деди жангчи бўйнини қисиб.

— Мирза!

— Лаббай, ўртоқ лейтенант.

— Блиндаждаги консервани олиб бер бунга. Вешмешокда турипти.

— Олдимга туш!

Улар блиндажга кириб улгурмай зениткалар тасиратусур ота бошлади. Мирзанинг назарида кўкда гўё арининг уяси бузилгандай бўлди-да, немис штурмовиклари булутни ёриб, ерга шўнғий бошлади. Ҳали ҳам ўзига келмаган Холиқов анқайиб турган эди. Мирза жаҳл билан унинг этагидан тортди.

— Ет!

Яхшики, улар траншея ичига ётиб олдилар, йўқса штурмовикларнинг пулемётлари икковининг ҳам калласини арралаб кетарди. Бир штурмовик худди Комилов блиндажининг тепасига қўнмоқчи бўлгандай шўнғиб тушди-да, тол бўйича жойдан яна баландлаб кетди. Аммо тахминан бир танобча ерга дўл ёққандай қора қўрғошин ёғди.

— Мирза ака, ҳо Мирза ака, — деб ялиниш оҳангида мурожаат қилди Холиқов.

— Нима дейсан яна?

— Бир илтимосим бор.

— Гапира қол.

— Менга консерва бермасангиз ҳам битта ваъда берсангиз кифоя.

— Қанақа ваъда?

— Ўлсам ўзимизча қилиб кўмдининг, хўпми?

— Бетамизлик қилмасанг-чи. Ўлгани келдингми бу ерга?

— Юрагим сезяпти. Йўқ, деманг!

— Алжирама!

Шу қора крестли самолёт яна тепага келди ва потирлатиб пулемёт отиб ўтиб кетди. Мирза ўзини блиндажга урди. Унинг орқасидан Холиқов югурди. Улар ичкарига кириб олишлари ҳамон боягими ёки бошқа-

сими, яна бир штурмовик шўнғиди. Шу вақт блиндажнинг орқа ва олдида устма-уст икки марта портлов эшитилди. Мирза блиндаждаги стереотрубага қараган эди, занжирларини шалдиратиб танклар келаётгани кўринди. Уларнинг занжир-ғилдиракларидан чанг қуюндай тепага кўтарилмоқда. Тутундан танклар орқасида нима борлиги билинмасди. Доннинг нариги қирғоғидаги оғир тўпларнинг снарядлари тепадан ғувиллаб ўта бошлади. Комилов уларнинг қаерда портлаётганини ҳам кўриб турибди. Плацдармдаги батареялар ҳам гумбурлади. Бунинг натижаси дарҳол кўринди. Бошловчи танкни қопқора тутун босди, тутун алангаланди, танк гумбурлаб портлади. Чапроқда, ўнгроқда, орқароқда яна шундай кўринишлар такрорланди, аммо булар танклар йўлини тўсолмади. Орқароқда келаётган танклар уларни айланиб ўтиб, окопларга яқинлашиб қолишди.

— Пэте-эр! — деб қичқирди Комилов.

Танкка қарши бронтешар қуроллар варанглади. Уларнинг ўқи тегдими ёки минани босиб олдимми, бир танк қийшайиб қолди, иккинчиси тутаб кетди. Уларни айланиб ўтаётган танкларнинг яна бири қийшайди. Кимдир бешотардан ўқ узиб биқинидаги бензобакини ёндириб юборди. Уни ҳам четлаб ўтган уч танк Бекнинг окопи олдидан чиқди.

— Граната!

Бекнинг командасини пойлаб турган Алибеков бруствер тепасига кўтарилди-да, танкка қарши гранатасини биринчи танкнинг ғилдираги остига ташлади. Бир ғилдирагининг занжири узилиб кетган танк доводи раб окопнинг устига чиқди-да, бир ғилдираги билан траншеяга ёнбошлаб қолди. Эрдонов унинг ҳам бензобакига ўт қўймоқчи эди, Бек уни тўхтатиб қолди.

— Портлаб кетса, ўзимизга зарар, — деди у.

Немис танки безарар эди. Чунки унинг тўпи окопга

санчилиб, пулемёти тупроққа кўмилиб ётарди. Унинг экипажи темир қафасда авахта эди.

Баъзи танклар окопларни босиб ўтди-ю, лекин Дон қирғоғига етолмади. Уларни Баталовнинг резерви саранжомлади, лекин танклар орқасидан келаётган немис пиедаси Комиловнинг окопларида, траншеяларида жанг қилмоқда эди. Баталов унга ёрдамга юборган взвод окопларга етиб келолмади. Жарлик томондан ўтган немис автоматчилари ўнг қанотда унинг йўлини тўсиб қўйдилар.

Шундай қилиб, Комилов ротаси ўз окопида ўрамда қолди.

Душманнинг икки взводи қилган атака роса тўққиз минут давом этди-да, ўнинчи минутга ўтганда сўнди. Қуролларнинг сумбаси совимай немислар чап биқинда ҳам атакага ўтишди. Порох оловидан қизариб кетган сумбалар алангаси чап биқинга ташланди. Шу вақт телефонист қўшни учинчи взводда аҳвол оғирлашиб қолганини хабар қилди.

— Трубкини менга бер!.. Қўшни! Гапир! Гапир! Қўшни!.. Гапирсангчи!

Трубка жим. Комилов «Эҳ, сабил!» деди-да, блиндаждан ташқарига югуриб чиқди. Унинг блиндажи олдида Эрдонов гоҳ чап томонга, гоҳ ўнг томонга, гоҳ рўпарага автоматдан ўқ узмоқда. У окоп ичида югуриб юрарди. Бошқа окопларда ҳам унинг жангчилари худди шундай — чархпалакдай айланиб юриб, жанг қилмоқда эдилар. Алибеков яланг бош бўлиб олибди. Бек кўйлакчан юрибди. Иккаласи ҳам терга ботиб кетган.

— Вафодор, давай!

Қоп-қора кучук Комиловнинг оёқлари орасидан ўтиб кетди. Унинг оғзида диска. Бек уни ўқ ташувчи қилиб олибди. Вафодор лойга беланган, ҳўл. Яраландимикан, деб ўйлади Комилов. Йўқ. У соппа-соғ.

Комилов чап қанотни мудофаа қилаётган учинчи взвод томонга йўл олди. Учинчи взвод окопларига немислар кириб олишибди, лекин запас окоплар, запас йўлларни эгаллаганлари йўқ эди. Комилов жангчиларни ана шу йўллар билан олиб бориб, немисларни орқа томондан ўққа тутди. Улар саросимага тушгач, окопларга гранаталар ташланди. Иш қўл жангига бориб етмасдан, немислар окопни ташлаб кетдилар. Комилов уларни қувлаб бормади. Шу вақт Вафодор чопиб келди-да, оғзидаги қонга беланган пилоткани Қомиловга тутқизди. Қомилов пилоткани таниди: Бекнинг пилоткаси... Қомилов кучукнинг мўлтиллаб турган маржондай кўзларига қаради.

— Нима гап?

Вафодор вовиллади-да, Қомиловнинг гимнастеркаси-дан тортқилай бошлади. Қомилов взводни ўз ўрнида қолдириб, Бек томонга югурди. Қора қонга беланган Бек қўйлагини ҳам ечиб ташлаб, яланғоч жанг қилмоқда, унинг баданлари окопга ишқаланганиданми, қип-қизил лой бўлиб кетган эди.

Бек лейтенант Қомиловнинг йўлини тўсди:

— Борманг, у ёқда немис!

Қомиловдан сал нарида икки немис ўлиги устма-уст тахланиб ётарди. Унга кўзи тушгач:

— Улик-ку!— деди Қомилов.

— Бу менинг баррикадам,— деди Бек.— Нарёғида немис...

— Гранатангни бер.

— Тамом бўлди.

Шу чоқ Қомиловнинг блиндажи томондан автомат тириллади. Қомилов траншеяга энгашиб олди, ўқлар унинг тепасидан визиллаб ўтди. Вафодор автомат отилган томонга қараб жаҳл билан вовиллади. Қомилов «Хаф тур!» деб кучукни ётқизиб қўйди. Окопдан бош

кўтариб бўлмасди. Қаерда кимнинг снаряди ёриляпти, кимнинг ўқи қаёққа ўтяпти? Бу ҳам окоп ичидаги Комиловга қоронғи. Чунки, тўрт томондан ҳам ўқ учиб ўтмоқда эди.

Комилов вазиятни аниқлаш учун окопдан бошини чиқарди-ю, атрофга қараб улгурмай бўйинини нимадир жижиллатиб чаққандай бўлди. Бўйни ачишди, қизиди.

Гўё чаён бўйнига ёпишиб олиб, тинмай найза санчаётгандай эди. Комилов дурбинини қўйиб, бўйнининг ўша жойини ушлаган эди, қўли ҳўл бўлиб қолди. Нима бу? Қон! Теварак-атроф порох тутуни билан қопланган. Ким қаерда — буни билиб бўлмасди. Осмонни ҳам тутун қопламоқда эди.

Отишмалар унинг окоплари ичида давом этди.

— Уртоқ лейтенант, автоматингизни бериб туриң!

Комиловнинг олдида жанг тутунидан юзлари қопқорайиб кетган, икки кўзи йилтиллаб, Эрдонов турарди.

Комиловдан автомат олгач, Эрдонов бруствердан чаққон сакраб олдинги окопга ўтдию потирлатиб ота кетди. Комилов ўша ёққа кўз ташлаган эди, бир немис гўё ердан чиққандай унинг тепасида тик бўлди. Комилов пистолетидан бирданига бир обойм ўқ узди. Немиснинг жасади Эрдонов томонга салом бериб йиқилди. Нарироқда яна икки немис гўё тупроқ орасидан отилиб чиқди. Комилов Ҳамдамовнинг пистолетини ишга солди ва пистолетни қайта ўқлаётганида бўйни оғирлашиб, калласини бир ёққа тортиб кетаётгандай бўлди. Унинг қўли ҳам оғир қимирлади. Енгидан нимадир ўрмалаб кафтига тушди. Қон! У бўйинини бинтлаб олиш учун окопга ўтирди. Вафодор инграб ичдан йиғлади. Унинг ярасини боғлаб қўйиш бечора кучукнинг қўлидан келмасди. Комилов бир илож қилиб, ярасини бинтлаб олди.

Окоп ичидаги қўл жанглари яқинлашиб келмоқда эди. У қўл жангларига бориб қўшилиш учун юргани сари гўё окоплар ундан қаёққадир қоча бошлади, бруст-верлар учар, траншеялар винтдай айланарди. Комилов ҳеч нарсани англамай, бир лаҳзага траншея ичига ўтирди. Утиролмади — оёғи толди, тиззаси қалтиради. Кейин у траншея деворига суяниб олди. Юрагининг уриши сусайиб, кўз олдини қоронғилик босди. Лекин у бор кучини тўплаб, ўрнидан турди-да, олға интилди. Қўл жанги шундоққина унинг олдида борар эди.

— Уртоқ Лейтенант!

— Ҳа, Мирза!

— Комбат юборди. Тезлик билан қуршовдан ёриб чиқаркансиз. У сизни жарликда кутармиш.

— Буйруғи қани?

— Оғзаки буйруқ.

— Бир марта оғзимиз куйганини билардинг-ку!..

IX

Комилов бир сўзли одам бўлиб, ортиқча гапни ёқтирмасди. Бунинг устига у: «Бир марта оғзимиз куйганини билардинг-ку!» деди. Бу билан Ҳамдамовнинг ўлимига шама қилди. Буни жуда яхши тушунган Мирза дарҳол орқасига қайтди. Қайтиш йўли осон эмас эди. Тепалик билан жарликни боғлайдиган ҳандақ йўлакнинг қоқ ўртасига немис пистирмаси кириб олган, йўл узилиб қолган эди. Мирза ана шу пистирмагача траншея билан келди, немис пулемёти негадир унга индамади. «Немисни бу ердан ҳайдаб чиқаришибди шекилли», деб ўйлади-да, унга яқинроқ борди. Ячейка бруствериди немис пулемётининг сумбаси қорайиб кўринди. У дурустроқ кўриш учун сал баландроқ кўтарилган эди, «Чув! Чув!» деб бир неча ўқ унинг бошидан учиб ўтди.

Шу чоқ Мирзанинг биқинида нимадир гурсиллади, кимдир оқ тортди, кейин инграган овоз эшитилди. Бу нола бегона одамнинг бўғиқ товуши эди. Мирзанинг юраги анча дадилланди-да, нола чиқаётган томонга эҳтиёткорлик билан кўз ташлади. Бир немис чалқанча тушиб ётибди. Яна бир немис учинчисини бинтламоқда. Унинг қулоғи гарангми, ҳеч қандай шарпани сезмади. Мирза шеригини бинтлаётган немисга ташланди. Мирза унинг ярасига қаттиқ тегдими ёки қўрқиб кетдими, овозининг борича бўкириб юборди.

— Унингни ўчир, занғар! — деди Мирза унга ўзбекчалаб.

Немис шилқ этиб, унинг оёғи остига йиқилди.

— Капут!.. Капут!.. — дер эди у қалтираб.

— Мана сенга капут! — деди-да, Мирза автоматнинг қўндоғи билан бошига икки марта тушириб, йўлида давом этди.

Батальон командирининг КПси жарликнинг бошланиш жойида, ёнбағирликнинг ичига ўйиб қурилган ертўлада эди. Баталов ертўладан ташқарига чиқиб, пана жойда — Ҳамдамов жон берган ердан жангни кузатмоқда эди. У энтикиб келаётган Мирзани кўриши билан:

— Рота қани? — деб сўради.

— Рота тепаликда! — деди Мирза нафаси оғзига тикилиб. Баталовнинг олдида пилоткаси қийшайган, гимнастёркасини чанг босган, афтидан қандайдир ваҳимага тушган жангчи ҳамон ҳансираб турарди.

— Упкангни бос, қўрқоқ. Лапашанг! — деди Баталов ғазабланиб. — Ярим йўлдан қайтдинг шекилли. Ит қувладими сени?!

— Ўртоқ капитан... — деди Мирза.

Баталов уни тинглагиси келмади.

— Комиловнинг санинструктори шу ердами, кетди-ми? — деб сўради у адъютантдан.

— Шу ерда.

Баталовнинг жаҳли баттароқ чиқди.

— Нега ивирсийди, бу каламуш!

— Уртоқ комбат! — Мирза яна доклад қилмоққа уринди.

Шу вақт комбатнинг олдига санинструктор Собировни топиб келишди. Баталов уни кўриб, буюрди:

— Собиров! Комиловнинг олдига ўзинг бор. Югур!

— Уртоқ капитан! — деди Мирза унинг гапи тугамай гап бошлаб. — Комилов ёзма буйруқ сўраяпти.

— А?..

— Комбатнинг имзосини кўрмагунча тепаликдан кетмайман деяпти.

Баталовнинг кўз олдида Ҳамдамов гавдаланди-да, уни таъна қилгандай бўлди. Баталов ноқулай аҳволга тушди. Мирзадан ҳижолат бўлди. Собировни тўхтатди.

У планшетидан блокнотини олди, бир варағига шошилиб: «Комилов! Дарҳол қуршовни ёриб ўт! Жарликда кутаман! Икки томонга кўмакчилар қўйганман. Баталов», деб ёзди-да, қийшиқ йиртилган ярим варақ қоғозни Собировга тутқизди.

— Комиловнинг ўз қўлига бер! Рация ишдан чиққан. Телефон алоқаси ҳам ер билан яксон. Тезроқ бор.

Собиров сумкасини бўйнига илиб, белига граната жойлаб олгач, автоматини жангга шайлаб, йўлга тушди.

— Бу ёқда немис. Чапдан юр! — деди комбат унга йўл кўрсатиб.

Собиров жарликнинг чап ёнбағрига тирмашди. Унинг кетидан қараб турган Мирза комбатга:

— Уртоқ капитан, ижозат этинг, ўзим борай, йўлни яхши биламан, — деди.

Мирза ёнбағирликнинг бошидаёқ Собировга етиб олди ва уни ўннга, синашта йўлга бошлади. Улар салгина эмаклаб боришгач, хандақ йўлакка тушиб олдилар. Со-

бировнинг сумкаси хандақ йўлакнинг деворига урилиб борарди.

— Мунча имиллайсан!— деди Мирза сумка билан овора бўлиб орқада қолган Собировга. — Тезроқ юр, у ёқда одамларимиз қон қусаяпти!

Собиров сумка тасмасини калта қилиб, осиб олди-да, Мирзага ёндошди. Гоҳ ўнгда, гоҳ чапда, орқада ва олдинда мина, снаряд ёғиларди. Брустверларнинг тепасида эса, икки томондан бир-бирига қараб, ўқлар галаси тинимсиз учарди. Мирза билан Собиров хиёл эгилиб букилиб, эгри-бугри хандақ йўлда боришмоқда эди. Собиров шеригининг гимнастёркаси этагидан тортди-да, шивирлади:

— Мирза!.. Немис!..

Бу Мирзага таниш жой, бояги пистирма ячейкаси эди.

— Қўрқма, учаласи ҳам ўлик. Бирини ўзим ўлдирганман, — деди Мирза уни тинчитиб.

— Қимирлаяпти-ку...

Шу чоқ унинг қаршисида ёт пулемёт акиллаб қолди.

— Тирилибди, занғар!— деди Мирза шивирлаб.— Гранатанг борми?

Собиров камарига қистирилган гранатани ечолмай анча ҳаяллаб қолди.

Гранатани Мирзанинг ўзи юлиб олди, бирини акиллаётган пулемётга ташлади-да, югуриб кетди.

Мирзанинг кетидан чопган Собиров чуқурга ётиб улгурар-улгурмас муштдай граната ёрилиб, атрофга қора тутун аралаш тупроқ ва кесак ташлади.

— Тегмадими?

— Пулемёти кўринмайди, аммо немисини кўряпман,— деди окопга мўралаб олган Собиров.

— Нима қиляпти?

— Қимирламаяпти.

— Анча вақтимизни олди тўнғиз. Тезроқ юр, рота қонга беланиб кетяпти.

Немислар мурдаси устидан биринчи бўлиб Мирзанинг ўзи ҳатлади, унинг кетидан Собиров ўтди. Собировнинг назарида немиснинг бири нафас олмоқда эди. Собиров беихтиёр тўхталиб, унинг томирини ушлади. Немиснинг томири аста-секин тепмоқда эди.

Мирза ўз ёнидаги Собировнинг шарпасини йўқотгач, орқасига қаради:

— Нима қиляпсан?

— Тирик экан... Бошини бинтлаб қўйдим.

Мирзанинг кўзи чақнаб кетди.

— Кекирдагидан гиппа бўғмайсанми, каллаварам, бир тепиб нариги дунёга юбор!

— Ярадорни ўлдириб бўладими?

— Ярадор бўлса ҳам душман! Қайтишимда яна йўлимни тўсади бу газанда.

Мирза автомати қўндоғи билан немиснинг бошига бир урди-да, қўндоққа ёпишган қонни тупроққа артиб, йўлида жадаллаб кетди.

Бир амаллаб тепаликка чиқишди, уларни Вафодор қарши олди. Қоп-қора кучук малла бўлиб кетган, озиб, кичкина бўлиб қолган эди. Тили бир қарич. У Мирзани кўриб, қувониб кетди-да, Комиловнинг олдига бошлади.

Комиловнинг ротаси бир жойга ғуж бўлиб олиб, очиқ қўрғон шаклидаги окопларда жанг қилмоқда эди.

— Мана буйруқ!—деди Мирза унга Баталовнинг қоғозини узатиб.

Комилов комбатнинг қинғир-қийшиқ сатрларига кўз югуртириб олгач, имзосига синчиклаб қаради-да, Мирзага буюрди:

— Бекни чақир!

Мирза кетгач, Собировга ўшқирди:

— Нега қараб турибсан. Ярадорларни кўрмаяпсанми?

Собиров янги бинт олиб, Комиловнинг бўйнини боғламоқчи эди. У жеркиб ташлади.

— Мени эмас, жангчиларни деяпман!

Собиров хандаққа шўнғиди.

Бек югуриб келди. Лаби-лунжи қон. Қўлидаги автоматининг қўндоғи синиқ эди. У қўл жанги вақтида «эҳтиётсизлик» қилиб, қўндоғини немиснинг чаккасига эмас, каскасига урган экан...

— Қуршовни ёриб чиқамиз. Бошла,—деди Комилов унга.

— Йўл очиқ,—деди Мирза.—Қўшни рота ташлаб кетган хандақлар билан келдик. Немис пистирмасини ўзимиз мажақладик.

— Бошла, бўлмаса!

Мирза олдинга ўтиб олди, аммо салгина юргач, окопдан «ёт!» деган садо эшитилди.

Мирзанинг қаршисида, тахминан беш-олти метр нарида девдай немис унга автоматининг қора сумбасини ўқталиб турар, унинг орқасида ҳам немислар кўринарди. Мирза бир лаҳза нима қилишини билмай туриб қолди, унинг орқасидан кимдир ниманидир ирғитдида, ўзини ерга ташлади. Гумбурлаб ёрилган граната бостириб келаётган немисларни ҳам окопга ётқизиб қўйди. Гранатани Холиқов ташлаган эди. У Мирзага қараб кулиб турарди. Комилов вазиятни дарҳол англади-да, Бекка буюрди:

— Взводингни ўрта окопларга бур!

Бек аввалдан тайёрлаб қўйилган, аммо душман назоратидаги хандақ йўллар билан чекина бошлади. Мудофаа ташкил қилаётиб, Комилов бу ерларга қўйдирган миналардан бирортаси ҳам портламаган, немислар бу жойларни эгалламаган ёки Комилов қўйдирган ми-

наларни аллақачон топиб олган эди. Буни аниқламай бу йўлдан чекиниш операцияси мушкул, деб билган Комилов сапёрлар сержантини чақиртирди. Ҳалок бўлган сержант ўрнига Алибеков келди. Комилов ундан сўради:

— Пульт қаерда?

— Ўзимда!—деди Алибеков.—Нима қилай? Бураворайми?

Шу он Комиловнинг олдида Бек пайдо бўлди. У терга пишиб кетган. Пилоткасининг тагидан ҳам тер оқарди. Ҳансираб гап бошлади:

— Ўртоқ лейтенант! Келишяпти.

— Кимлар?

— Ана, қаранг...

Комилов қараган эди, чекиниш йўлидаги хандақларда бир неча қора каскани кўрди. Тахминан немиснинг бир бўлинмаси келмоқда эди. Нарироқдаги окопларда ҳам кўк френч, қора каскалар ғимирлар эди.

— Алибеков, бос энди!

Алибеков «ётинглар!» деди-да, қўлидаги «қутича»сини бураб юборди. Жангчилар ўзларини окопларга ташлашди. Кейин немисларнинг орқасида, олдида уст-устига катта ва оғир миналар гумбурлаб портлади.

Комиловнинг дурбини портлов жойларини хира кўрсатди. Чунки, у ерларда ҳали чанг билан тутун босилгани йўқ эди. Чанг-тўзон босилди, Комилов энди немисларнинг хандақларда тартибсиз ётганликларини аниқ кўрди.

— Бек! Бос, жигарим!—деди Комилов.

— Қани, юринглар!—деди-да, Бек биринчи бўлиб олға ташланди, унинг кетидан бир гуруҳ автоматчи югурди.

Немислар бунни сира кутмаган эдилар. Ўз оёқлари остида катта миналарнинг тўсатдан кучли портлаши улар-

ни саросимага солиб қўйган, портлашдан кўплари парчаланиб кетган, айримлари тупроқ остида ётарди. Омон қолганлари сув бетига чиқиб қолган балиқдай беҳуш турардилар. Бу эса Бекнинг йнгитларига жуда қўл келди-да, уларни қўндоқ билан, гоҳ найза билан саранжомлаб, ротага йўл оча бошладилар.

Собировни ярадорлар билан дарё бўйидаги пана хурторга жўнатгач, Комилов рота старшинасини чақириб, ярадорларнинг аҳволини сўради. Старшина ярадорлар ҳам сафда жанг қилаётганини айтиб эди, Комилов:

— Оғирлариямми?—деди.

— Биттаси оғир эди, Мирза орқалаб олди.

— Қимни?

— Холиқовни...

— Ярадорларга сен жавобгарсан. Уқиб ол: бошинг билан жавобгарсан. Эшитдингми?

— Эшитдим, ўртоқ лейтенант!

Биринчи взвод орқасидан Собировнинг замбил кўтарган санитарлари, уларнинг кетидан оғир ярадорни орқалаган Мирза борарди. Холиқов «оҳ-воҳ»ламаса-да, ҳадеб, бир сўзни такрорлар эди:

— Васият...

Уни тинчлантириш учун Мирза ҳар доим шу сўзни уқтирарди:

— Хотиржам бўл!..

Отишмани кучайтириб, олдиндаги жангчилар жадаллаб кетишди. Собировнинг санитарлари ҳам уларнинг кетидан югурар, аммо йўллари унмасди. Чунки, хандақ тор ва эгри-бугри эди. Энг охирида замбил кўтариб кетаётган санитарлар муюлишда қоқилиб йиқилишди, замбилнинг ёғочи ерга санчилиб қолди. Унинг устига Мирза келиб ағанади. Мирзанинг елкасидаги Холиқов бошидан ошиб, замбилдаги ўликлар устига тушди-да, устма-уст икки марта «ҳиқ-ҳиқ!» деб тинчиб қолди.

— Жойи жаннатда бўлсин!—деди Мирза рўмолчаси билан энгагини танғир экан.

— Йўлни тўсма, Мирза!—деб қичқирди Комилов.

Холиқовнинг жасадини ҳам ҳалиги замбилга солиб, кўтаришди-да, тез юриб кетишди.

Орқада тасира-тусур кучайди. Мирза қайрилиб қараган эди, Комиловни кўрди. У бир неча жангчиси билан пайдо бўлган немисларга ўт очмоқда эди. Санитарлар анча узоқлашгач, сакраш учун йўл очилган эди. Комилов шу чоқ очиқ йўл орқали қамалдаги жангчиларни битта-битталаб тайинланган жойга жўнатаверди.

Тўрт томонда отишма бормоқда эди. Комилов ниҳоятда эҳтиёткорлик билан иш кўргани учун ротанинг қуршовдан ёриб чиқаётганини немис қўмондонлиги пайқамай қолди.

Х

Жанг майдонидан энг кейин Комилов чиқди. У чарчаган бўлса ҳам, ўзини дадил тутар, Ҳамдамовнинг пистолетини маҳкам ушлаб олган эди. Унинг чаккасидан тер оқар, бўйнидаги бинти лойланиб кетган. Шу вақт қаёқдандир Вафодор пайдо бўлиб, унинг оёқларини ялади. Комилов унга эътибор қилмай, олдинга ўтди, Ҳамдамовнинг қабри яқинига келганида оёғи билан кучукни нарига туртиб юборди-да, гимнастёркасининг чангини қоқиб, камарини тортиб, ўртоқлар мозори қаршисида тўпланаётган жангчиларига қичқирди:

— Нима туриш бу!

Жангчилар кийим-бошларини тузатиб, хутор томон қўзғалган эдилар, Комилов яна ҳам баландроқ овозда.

— Қаёққа? Ҳеч қаёққа!—деб қичқирди. Рота ўрнида қотгач, буюрди:—Окоп қазинглар!

Унинг буйруғига биноан кичик командирлар ўз жангчиларига белкурак тутқизиб, хутор атрофида окоп қа-

зишга киришдилар. Белкураклар тошга тегиб тарақлаб, чақмоқ чиқара бошлади. Комилов санинструкторни топтириб, сўради:

— Қаҳрамонларнинг жасади қаерда?

— Қудуқ олдида,—деди Собиров.

— Қудуқ олдида нима қилади? Мана-ку, қабристон!

— Мирзанинг иши бу, ўртоқ лейтенант. Мурдаларни битталаб совуқ сувда ювиб, чойшабга ўрапти. «Бу қилиғингни ташла», десам балога қолдим.

Комилов бармоғини тишлаб, андак ўйлади-да, буюрди:

— Мирзага айг, уларга қабрни ҳам ўзи қазисин, Бошқа одам беролмайман.

Буйруқни бажариш учун югуриб кетаётган Собировни тўхтатиб, Комилов ундан сўради:

— Ярадорлар қаерда?

— Медсанротага олиб кетишди, Қомбатнинг шахсан ўзи жўнатди. Кетаверайми?

— Тўхта! Ярадорларнинг қаердалигини билиб қўй, Вақт тополмасам кечаси бориб, кўриб келаман. Мирзага ўзинг қарашиб юбор.

Собиров қудуқ томон чопқиллаб кетди.

Қудуқ икки жарликнинг орқасида, пастак ажриқзорда қазилган эди. Унинг атрофида дарахт йўқ, аммо челақлардан сув тўкилиб, атрофида шўра, бурган ўсиб ётарди. Сувга қатновчиларнинг оёғи қудуққа икки томондан йўлакча очган, йўлакчанинг икки бетидаги кўкатлар тиззага урарди.

Мирза тепаликдан кўтариб келган замбилини ана шу кўкаламзор устига қўйди-да, эгалари ташлаб кетган хонадонлардан челақ топиб келиб, ажриқзорга сув ташиди. Сувини тунука жомига ғамлаб олгач, кўрпадай қалин ажриқ устида Холиқов мурдасини ювмоққа киришди. Мирза умрида ғассоллик қилмаган бўлса ҳам

бу ишдан йирганмади. Аввало, мурдаларни кўравериб, эти ўлиб кетган, қолаберса бу—васият, жангчининг жангчига берган ваъдасига амал қилиш эди.

Мирза қўлидан келганича Холиқов жасадини ювиб-тараб, оқ рўжага ўради, билганича жаноза бошлади-ю, тугатолмади.

Шу ишнинг устига комбат Баталов келиб қолди, унинг орқасидан бир қадам нарироқда подполковник Веселов турарди. Баталов дўриллаган овоз билан Мирзадан сўради:

— Нима қиляпсан?

Мирза ўзини йўқотиб қўйди шекилли, индамай қақ-қайиб туриб қолди.

— Нима қиляпсан деяпман?—деди Баталов такро-ран.

Мирза қилаётган ишини қисқароқ ифодалаш учун сўз тополмасди, тутилиб-тутилиб жавоб берди.

— Биласизми, одатимиз шунақа. Мен васиятни ба-жаряпман, ўртоқ капитан.

— Қанақа васият?

— Жангчи Холиқов қўлимда жон берди. Ўзбекча қилиб кўмгин деган эди... Мен ваъда берган эдим.

Баталов ёнида турган подполковникка бир қараб қўйди-да, унинг фикрини билгунча ҳам бўлмай Мирзага:

— Бас қил бу савдони!—деди.

Мирзанинг юзида норозилик аломатларини кўргач, Баталов яна ёнидаги подполковникка боқди.

— Нима дейсиз, бунақа анархияга йўл қўйиб бўладими?

Баталов подполковник Веселовнинг юзида ғазаб эмас, мамнунлик кўрди. Демак, у солдатнинг бу ишини қоралаётгани йўқ, аксинча, ишдан маъқуллаётгандай эди.

— Майли,—деди Баталов Мирзага қараб.

Мирза ишида давом этди.

— Бу ўзбекларга ҳайронман,—деди Баталов йўлида бораркан Веселовга уқтириб.—Биттасининг бурни қона-са ҳам тўртгаси парвона бўлади. Мана бунинг қилаётган ишини қаранг.

— Бу иши менга жуда ёқди,—деди Веселов.

— Нимаси ёқди? Дарё-дарё қон тўкилаётган жойда ҳам одатларини қўйишмайди.

— Солдатнинг васиятига содиқлиги ёқди. Бу иши билан Мирза урф-одатининг қули бўлиб қолгани йўқ, Ватан учун жон берган қаҳрамоннинг қули бўляпти. Бу катта гап!

Улар ўртоқлар мазорига келишди. Баталов янги қабрларнинг тупроғини четлаб ўтди, Веселов эса, Ҳамдамовнинг қабри бошига қўйилган бир даста гулга эътибор бермай ўтолмади. Гулдастанинг ичига икки энлик қоғоз тиқиб қўйилган эди. Веселов гул ичидан уни аста суғуриб олиб, ўқиди.

— Нима экан?—деб сўради Баталов.

— Комиловнинг рапорти экан.

— Қанақа рапорт? Алоқачи тушириб қўйиптими?

— Йўқ. Ҳамдамовга ёзипти. Буни эшит, Баталов: «Содиқ ака! Тепаликни қайтариб олдик. Тўрт соат ушлаб турдик. Иложи бўлмади. Энди қабрингизни қўриқ-лаяпмиз. Хотиржам ётинг. Тепаликни яна оламыз. Васи-тингиз ёдимизда! Сизнинг Комилов».

— Ҳамдамовни чинакам яхши кўраркан бу Комилов,—деди Веселов.—Васияти нима эди?

Веселов бу полкда янги одам бўлгани учун ҳали кўп нарсани, шу жумладан, Ҳамдамовни ҳам яхши билмас эди. Шунинг учун Баталов қисқача қилиб тушунтирди.

— Ҳамдамов яхши командир эди. У билан Гроднодан бери бирга эдик. Шунинг учун Донни кечиб ўтиш-

да ҳам уни арьбергарад қилиб қолдириб эдим... Унг қирғоққа плацдарм кераклиги хаёлимда йўқ, иши битгач, тепаликни қолдириб, чап қирғоққа ўтди-ю, раҳмат ўрнига таъна эшитди..

— Командири шуни гапирганмиди?

— Ҳа, шуни. Ҳамдамовни йўқотганимдан бери гарангман. Мен ҳам қизиққонлик қилдим ўшанда..

— Сўкибмидингиз?

— Сенинг учун трибуналга тушгим йўқ, деб эдим ёки шунга ўхшаш қўполроқ гап қилувдим.

— Ориятли офицер экан-да.

— Биргина у эмас, ўзбекларнинг ҳаммаси ҳам орияти қаттиқ экан. Ҳамдамовнинг бир жангчисини «онангни» деб сўккани учун у ўринбосаримни тўппа-тўғри дивизия комиссарига судраб борган. Комиссар мени чақириб: «Қани Баталов, бу саволга ўзинг жавоб топиб бер-чи», деди.

— Қанақа савол экан?

— Бу жангчи онамнинг гуноҳи нима, депти. Онам мени яратди, эмизиб катта қилди, ўзи емай, менга едирди, вояга етказиб, аскарликка жўнатди. Онам ҳақорат эшитиш учун мени солдат қилмаган-ку? депти.

— Айби бор эканми?

— Айби қаёқда! Йўлда обмоткаси чувалиб кетган экан. Энгашиб тузатаётса, ўринбосарим қоқилиб тушибди. Шунга «онангни» деган экан. Унинг саволига жавоб тополмадим, аммо комиссардан ҳайфсан олиб қутулдим.

— Уша жангчи ҳаётми!

— Комилов билса керак. Ана, ўзидан сўраймиз.

Комбат билан Веселов ўртоқлар мазорида юрганини кўриб қолгач, Комилов улар олдига югуриб келди.

— Ўртоқ подполковник! Рота мудофаа окоплари қазияпти,—деди рапорт бериб Комилов.

Баталов унга ёнидаги ҳамроҳини таништирди:

— Подполковник Веселов—полк командири...

Комилов честь бериб, комполкка ўзини танитди:

— Биринчи ротанинг командири, лейтенант Комилов, 1942 йил бошидан бери партия аъзоси, 1941 йилдан бери жангдаман.

Веселов табассум билан унга қўл узатди, сўрашиб олгач, Комиловнинг гимнастёркасидаги чангни қоқиб қўйди-да, мулойим сўради:

— Партияга жангда кирдингизми?

— Жангларда баҳодирлик кўрсатгани учун партия аъзоллигига олганмиз,— деди Баталов. Кейин у Комиловга қараб сўради:— Ҳу, менга ҳайфсан олиб берган жангчи ҳаётми?

— Ҳаёт, ўртоқ капитан.

Шу он қудуқ томонда тасира-тусир автомат отилди. Баталовнинг қони қайнади.

— Ким бебошлик қиляпти?— деди у Комиловга, — Чақир уни бу ёққа, қўли қичиса, тепаликка бориб келсин.

Комилов автомат отаётган Мирзани чақириб келди.

— Салют берувдим,— деди Мирза бунинг сабабини изоҳлаб.

— Ўртоқ капитан! Бояги сиз сўраган жангчи шунинг ўзи,— деди Комилов Баталовга Мирзани таништириб.

Веселов унга эътибор билан қараб қўйди. Баталов эса, Комиловнинг ротаси окоп қазийётган томонга Веселовни бошлади.

— Қани, мудофаангни бизга кўрсат-чи, Комилов,— деди у лейтенантга.

Улар окоп қазийётган жангчилар томон аста боришди. Қош қорайган эди. Онда-сонда юлдузлар кулиб турибди. Ҳали ой чиққани йўқ. Гоҳ орқада, гоҳ олдинда

тўп овози эшитилади. Узоқ-узоқларда темир йўл станцияларидами, катта йўллар ёки шаҳар марказларидами бомбалар портлайди. Аммо, Доннинг «Кичик ери»да жимлик ҳоким. Немислар Баталовнинг батальонини пастликка ҳайдаб, тепаликни эгаллашгач, шу билан кифояланишдими ёки ҳолдан тойиб қолишдими, жангни бас қилишди.

— Бу жимликнинг тагида лойи бор,— деди Веселов.
— Иложи борича ерга чуқур кириб олиш керак!

Буни жангчилар ҳам яхши тушунар эдилар. Шу сабабдан ҳамма бирдай ер қазирди.

Веселов комвзвод Бекнинг қўлидан белкуракни олиб, ер қазий бошлади. Унинг уст-боши чанг бўлиб кетди. Буни кўргач, Комилов «ол» дегандек Бекка ишора қилди, Бек унинг қўлидан белкуракни қайтариб олиб, қааишда давом этди. Веселов кийимларига ёпишган чангни қоқиб, ротага муваффақият тилаб, Баталов билан бирга жўнаб кетди

Старо-Клетскнинг шимолий чеккасидаги дўнгликлар остида катта ёғоч уй бўлиб, атрофидаги ҳамма уйлاردан баландда турар, дарёнинг чап соҳилидан бу уй гўё дўнгликнинг киндигига ўхшаб кўринарди. Дўнглик томонда эса, кўзга чалинмас эди. Подполковник Веселовнинг назарида уй гўё унинг штаби учун атайлаб қурилгандай қулай бўлиб, уни «рама»лар ҳам тополмасди. У яқинда қурилгани учунми топография хариталарида ҳам йўқ, яъни артиллерия ўқидан ҳам четда эди. Шунинг учун Ҳамдамов бу уйни эгаллаб олиб, ўзининг оғир ва енгил ярадорларини жойлаган, ҳатто унга «тиббий қисм уйи» деб ном қўйган эди.

Комилов «тиббий қисм уйи»га кириб борганида очик форточкадан гармонь янгради, гармончи билар-билмас чалиб, ўзича сўз тўқиб, қўшиқ айтмоқда эди.

Донга тўлиб сув оқар,
Аскарлар унга боқар.
Ярадорга Маринанинг
Шифокорлиги ёқар...
Ҳо... Кулиб боқиши ёқар...

Дераза олдида Комиловнинг қораси кўриниши ҳамон ашулачининг йўғон овози шартта кесилди. У ичкари кириш учун эшикни очаркан, қон ва ивиган кийим-бошларнинг қўланса ҳиди димоғига урди. Янги ярадорни кимдир, нотаниш қиз бинтламоқда, Мирза эшик олдида тамбурини қучоқлаб, тик турар эди.

— Уртоқ лейтенант, ярадорларга ҳаваскорлик концерти бериб турган эдим, концерт тамом бўлди, кетаверсам майлими?— деди Мирза.

— Кечки маълумотни тайёрлаб қўй, бу ердан бориб, қўл қўйиб бераман,— деди Комилов унга. Мирза ярадорлар билан хайрлашиб чиқиб кетаётган эди, Комилов қўшимча қилди.— Менга қара, взводлардан қанча ячейка, қанча траншея қазилганини аниқлаб ол!

Биринчи хона ярадорга тўлиб кетган. Улар ичида Комиловга нотаниш жангчилар ҳам бор. Афтидан улар қўшни қисмларнинг ярадорлари бўлиб, Доннинг чап қирғоғига ўтиш учун паром кутаётган бўлсалар керак. Комилов янги келган ярадорни бинтлаётган қизга қараб қўйди, уни танимади. «Бу ҳам паром кутаётганлардандир», деди-да, ярадорлар билан саломлашиб бориб, бурчакдаги каравотда ётган Ваҳобовнинг ёнига ўтди. Ваҳобов, оғриқ азобиданми ёки Мирзанинг концертидан роҳатланганиданми, кўзини юмиб жим ётар эди. Комилов бир лаҳза унга тикилиб қолди, Ваҳобов кўзини очди. Унинг кўзлари анча чуқурлашиб кетган эди. У дафъатан Комиловни танимади.

— Қалайсан, Ваҳобов? Мен Комиловман,— деди лейтенант ўзини танитиб.

Ваҳобов пўлат каравот сеткасини ғичирлатиб ўрдан туришга интилган эди, эшик олдида янги келган ярадорни бинглаётган қиз пайдо бўлди-да, елкасидан босиб, жойига ётқизиб қўйди ва Комиловга бу ердан чиқиб кетинг, дегандай ишора берди.

— Сиз, қайси қисмдансиз, синглим?— деб сўради Комилов нотаниш ҳамширадан.

— Мен шу уйнинг эгаси бўламан,— деди қиз табасум билан.

— Врачмисиз?

— Ўқитувчи эдим. Бу уйга ярадорлар киргандан бери ҳамширалик қиляпман.

— Санинструкторимиз шу ердами?

— Қайиқда,— деди қиз.— Паром чўкиб кетган, оғир ярадорларни қайиқда ташияпмиз.

Комилов, буни қачон жўнатасиз, деб Ваҳобовга ишора қилиб қўйди. Қиз Комиловнинг «тиббий қисм уйи»нинг ҳовлисига бошлади.

— Шу ерда гаплашайлик, оғир ярадорларга халақит беряпмиз,— деди у ҳовлига чиқишгач. Кейин лейтенантдан сўради:

— Ким бўласиз?

— Сизнинг пўлат каравотингизда ётган Ваҳобовнинг командириман. Жуда яхши сержант эди бу Ваҳобов. Афсуски, сафдан чиқиб қолди.

— Ҳамдамов сиз бўласизми?

— Йўқ,— деди у бошини эгиб.

— Сержант Ваҳобовнинг оғзидан шу фамилия тушмаяпти. Алаҳлаганида ҳам, тинчланганида ҳам «Ҳамдамов»ни чақиряпти.

— Ҳамдамов анави уч олма ўртасида ётипти,— деди Комилов хомуш.— Яхши командир эди...

— Энди билдим, мен сизни танийман, сиз лейтенант Комиловсиз. Сиз ҳақингизда ҳам кўп яхши гаплар эшит-

дим. Ярасини бинтлатиб олган бир гуруҳ ярадорлар: «Комиловни ёлғиз қўймаймиз!» деб маслаҳатлашгач, қуrollаниб чиқиб кетишди. Собиров ҳам уларни тўхтатиб қололмади. Ушалар сизнинг жангчиларингизмиди?

— Ушаларнинг бири мана шу ердаги сержант Ваҳобов эди...

— Ҳа, айтмоқчи, уларни шу йигит бошлаб кетган эди.

Шу вақт кимдир «Рама!.. Рама!..» деб қичқирди.

«Тиббий қисм уйи»даги чироқ ўчди. Сал нарида немиснинг разведка самолёти пайдо бўлди-да, хуторни айлана бошлади. Эгаллаган жойларини билдириб қўймаслик учунми, зенит батарияси индамади. «Рама» Доннинг ўнг қирғоғига бир-икки шрапнелли бомба ташлаб, орқасига қайтиб кетди.

— Исми шарифингизни билсам бўладими?— деб сўради Қомиллов қиздан.

— Марина,— деди қиз мулойимлик билан.

— Марина!— деб такрорлади Қомиллов,— жуда ажойиб исм экан.

— Чой ичасизми?— деди Марина.— Муроббо билан. Юринг.

Қомиллов унга жавоб қилиб улгурмай ҳозиргина «рама»нинг бомбаси партлаган жойда снаряд тарсиллаб ёрилди-да, унинг темир парчалари атрофга учди.

— Бошланди!— деди Қомиллов қизга,— окопга тушиб олинг. Қўришгунча хайр! Ярадорларни тезда жўнатинглар. Тўп еми бўлиб қолишмасин боёқишлар.

— Хотиржам бўлинг!— деди Марина қатъий.

Снарядларнинг портлаши кўпайиб «Тиббий қисм уйи»га тобора яқинлашиб келмоқда эди. Марина окопчада ётиб, Қомилловнинг орқасидан қараб турди. Қомиллов гоҳ югуриб, гоҳ эмаклаб борарди.

Ана, унинг орқасида чақмоқ чақилгандай бўлди-да, снаряд ёрилди. Комилов ерга тошдай отилиб тушди. Марина «вой» деб юрагини чангаллади. Хайрият, Комилов ўрнидан туриб, яна югурди ва бир зумда қораси кўринмай кетди.

Комилов Маринани ўйларди: «Қўрқмас қиз экан бу Марина, ўзини нобуд қилиб қўймаса бас». У ўз окопига тушиб, дурбиндан «тиббий қисм уйи» томон қаради. Марина ҳамон қараб турарди.

Комилов техникумни битирган куни ҳарбийга чақирилган эди. Ҳарбийда у аввал сержант, кейин кичик лейтенант бўлиб урушни ўқчи взвод командири лавозида бошлади. У бирор қизни севиш у ёқда турсин, танишиб, синашиб ҳам улгурмаган, муҳаббатнинг қанақа бўлишини китоблардагина ўқиган эди. Марина ҳозир унга худди ўша китобларда тасвирланган муҳаббат париларидай туюлиб кетди, кўзи олдида гавдаланиб, қалбини аллақандай ширин туйғуларга чўлғади. «Яхши қиз экан Марина. Худди сутга чайиб олгандай-а! Овози-чи, қулоғинг остида қўнғироқдай янграйди». Унинг оний ширин хаёлини Мирза чўчитиб юборди.

— Рапорт тайёр,— деди у честь бериб.— «Рама» бомбасидан зарар кўрганимиз йўқ, аммо артиллерия отишмасидан икки жангчи билан бир отни йўқотдик. Ярадорлар ҳам бор. Ҳаммасини батафсил ёздим.

Комилов батальон командири капитан Баталов номига ёзилган бу ҳужжатга шошиброқ имзо чекдими ёки бояги хаёлнинг таъсириданми, имзоси эгри-бугри бўлиб қолди.

Артиллерия ҳужумидан кейин немислар жимиб қолишди. Аммо уларнинг мушакчилари дам-бадам мушак отиб, ўзларини нур билан қўриқлаб туришди.

Ярим кечага бориб, Комилов яна «Тиббий қисм уйи»га йўл олди. Ярадорлардан хабар олишни важ қил-

ган бўлса ҳам, аслида Марина билан гаплашиб келмоқчи эди. Марина у билан суҳбатлашишга вақт тополмади. У «рама» бомбасидан, снаряд парчасидан яраланган жангчилар билан банд эди.

Комилов янги келтирилган ярадорлар ичидан ўз жангчиларини қидирди, аммо бирортасини ҳам тополмади.

Санитарлар қўшни қисмдан яна ярадорлар олиб келишди. Маринанинг иши кўпайгандан-кўпайди. Кутакута ҳориган Комилов тонг отарга яқин ротага қайтиб кетаётган эди. Марина унга қаради-да: «Қаёққа?», деб сўради.

— Фрицларни кутгани,— деди у соатига қараб.

— Улар уйғонмасдан мен жойимда бўлишим керак...

XI

Немислар бугун, яъни 1942 йилнинг 30 июль куни, одатдагидан аввалроқ уйғонишган эди. Чунки Дон водийси яланглик ва бўз ерлардан иборат бўлгани учун ҳали қуёш кўринмай туриб, ҳамма ёқ оппоқ оқариб кетарди. Немис қўмондонлиги ана шуни ҳисобга олиб, одатдаги режимга хилоф равишда қисмларни ғира-ширада оёққа турғизди. Буни Комилов қарама-қарши окопларда котелокларнинг шақир-шуқури, итнинг акиллашидай овозлардан сезиб турарди.

Мудофаачилар эса, туни билан ухлашгани йўқ. Янги позицияларни мустаҳкамлашнинг ўзи бўлмас эди-да.

Комилов рота позициясини айланиб юриб, жангчи ва сержантларга чўкич ва белкуракларни ташлаб, жанговар марраларга жойлашишни буюрди. Кейин у старшинани чақириб, аскарларнинг нонуштасини термосларда келтириб беришни тайинлади. Ўзининг буйруқлари ижро бўлаётганига ишонгач, кузатув пунктига кирди-да,

немисларнинг окопларини синчиклаб кузата бошлади. Комиловнинг ўзи кеча ташлаб чиққан бу окопларда немислар ҳар жой-ҳар жойга кичик-кичик гуруҳ бўлиб, тўпланмоқда эдилар. Бундай ҳолларда улар қандай тактика тутиши Комиловга маълум эди. У бунақа ҳужумларни кўп кўрган. Агар улар ўз принципларига амал қилишса, ҳужумни ҳозир артиллерия бошлаб бериши керак эди. Комилов ўз окоплари устига снаряд, мина дўли ёғилишини кутаётган эди, Баталов телефон қилиб:

— Комилов! Нонуштани тўхтат, тепангга фриц кел-япти!— деди.

Дарҳақиқат, окопларда тўпланаётган кичик-кичик гуруҳлар бостириб келарди. Комилов, «Бизни ғафлатда қолдирмоқчи экан, бу аблаҳлар», деб ўйлади-да, дарҳол взводларга нонуштани тўхтатиб, жангга шайланишни буюрди.

— Фрицларни бевақт чўчитиб юборманглар,— деди у қўшимча қилиб.

Комилов ўз ротаси бу сафар ғалаба қилишига амин эди.

Немис қўмондонлиги эса, ўзининг бу янги тактикаси билан «Кичик ер» ҳимоячиларини алдамоқчи ва бир ҳамлада Комилов ротасини ва ундан кейин Баталовнинг батальонини Донга думалатиб юбориб, Старо-Клетск хуторини эгаллаб олмоқчи эди.

«Кичик ер» мудофаачилари ромба шаклида қалъа ҳосил қилиб ётишди. Немис штурмчилар ромбанинг энг ўткир қиррасидаги Комилов ротасига икки томондан ташланди. Штурмчи гуруҳлар Комилов окопларига яқинлашганида Баталов рация орқали қичқира бошлади:

— Комилов! Нега жим турибсан! Отмайсанми?! Еки миномётчиларимни сайратиб юборайми?

— Уқ исроф бўлмасин деяпман, ҳозир!— деди-да, Комилов рацияга қараб туриб, команда берди.— Оғонь! Ротадаги барча қурол ишга тушди.

Немислар икки окоп оралиғида ерга ётиб олдилар.

— Миномёт! Мана энди миномёт!— деди Комилов рацияга.

Ротанинг окоплари олдида ётиб олган немисларнинг орқасида биринчи мина портлади.

— Мўлжал тўғри!— Комилов рацияга қичқирди.

Биринчи ёрилган мина ҳовузчаси атрофида қоп-қора қалпоқчалар кўрина бошлади. Бу — батальон миномётчиларининг иши эди. Кейин полк артиллерияси сайрай бошлади.

Немис пиёдаси ҳамон икки окоп ва икки ўт орасида ётарди.

Шу пайт «Кичик ер» ҳимоячилари устидан визиллаб биринчи, иккинчи, учинчи снаряд ўтди. Кейин дарё бўйида ҳам тўплар отилиб, дивизия артиллерияси немислар томонга снарядлар ташлай бошлади. Комилов кузатув пунктидан дурбин билан атрофга қараган эди, худди беҳисоб қора ва кул ранг булутлар ер бетини қоплаб олгандай гунгурт бўлиб ётганини кўрди.

Шу чоқ унинг кузатув пункти олдида чақмоқ чақдида, амбразура оғзида қоп-қора копток ёрилгандай бўлди, тешикдан қора тутун қўланса ҳидни ичкарига бошлаб кирди. Комилов траншеяга югуриб чиқаркан, унинг блиндажидан сал нарида яна битта граната портлади.

Фашист штурмчилари унинг окопларига ташланмоқда эдилар. Сал нарироқда Бекнинг взводи қўл жанги олиб борарди. Комилов атрофга қараб улгурмай кузатув пункти ерга чўкди, ёғочлари атрофга сачради. Ўзини панага олиб қолган Комиловнинг устига бир қопча қоп-қора бўр тўкилди. Қаёқдандир Вафодор югуриб

келди-да, калта оёқлари билан унинг устини тупроқдан тозалашга киришди.

Комилов ротаси қадам-бақадам жанг қилиб, Старо-Клетск хутори чеккасига чекиниб борди. У ердаги уч туп олма шохлари синиб кетган бўлса-да, Ҳамдамов қабрининг посбонларидек тик турарди. Қабр атрофи снаряд ва миналардан ўнқир-чўнқир бўлиб кетган, ўзи эса ўқлардан илма-тешик бўлиб ётарди.

Баталов батальоннинг тирик қолган жангчилари билан хуторнинг жануб томонида тахминан бир километр фронтда жанг олиб борар, Комиловнинг ротаси уч олма дарахтидан хутор қудуғигача тахминан юз эллик метр ерга маҳкам тармашиб олиб, гўё Ҳамдамовнинг жасадини ҳимоя қилар эди.

— Ҳаммамиз шу ерга бош қўйсак қўямизки, Ҳамдамовнинг қабрини душманга оёқ ости қилдириб қўймамиз!— деди-да, Комилов Мирзани чақириб, унга старший лейтенантнинг мозорини тузатиб қўйишни топширди.

Шу вақт қаёқдандир қабр бошида Марина пайдо бўлди. Унинг қўлидаги тувакда гул бор эди. Мирза гулни олмоқчи бўлиб қўлини чўзган эди, «ўзим» деди-да, Марина тувакни қабрнинг бош томонига авайлаб қўйди ва бир лаҳза жим турди.

— Ярадорлар кўпми?— сўради Мирза Маринадан.

— Битта ҳам қолмади. Ҳаммасини нариги соҳилга жўнатдик.

— Ваҳобовни ҳамми?

— Ваҳобовни ҳам. Лейтенант қаерда?

— Ярасини бинтлаяпти.

Марина энтикиб сўради:

— Нега «тиббий қисм уйи»га келмади?

— Ротадан жилиши мумкин эмас. У фрицларнинг такрор штурмини кутияпти.

XII

Доннинг чап соҳилидаги бутазор орқасида олтин исирғадай ой кўринди-да, осмоннинг қора денгизиди аста сузиб, «Кичик ер» тепасига келиб тўхтади. Кўкда ой шуъласидан бўлак ҳеч қандай нур йўқ, ҳатто немисларнинг мушаги ҳам кўринмасди. Қўшни қисмлар, қўшни дивизия ва армияларнинг fronti ҳам жимжит эди. Бу жимжитлик кўпчилик қатори Комиловни ҳам ташвишга солди. Комилов шубҳага тушди. Балки душман унинг позициясига тунда ҳужум қилмоқчидир...

Шундай қилиб, Комилов жангчиларини бу кеча ҳам ухлатмади. Аммо чарчоқданми ёки ярасининг оғриғи босилдими, ярим кечага бориб ухлаб қолди. Марина тиббий қутчасини дори-дармонга тўлдириб, унинг олди-га келганида у ширин уйқуда, янгигина қазилган окопнинг нам тупроғига бошини қўйиб, гўё она ер ҳидидан маст бўлиб, бир текис нафас олиб ётарди. Уни Вафодор қўриқлаб ётган экан, Маринани у танидимми ёки унинг ёрдамга келганини тушундимми, ҳар қалай Комиловнинг гимнастёркасидан тишлаб тортқилади. Бундан сапчиб уйғонган Комилов қаршисида Маринани кўриб ҳайрон қолди.

— Кечирасиз, уйқунгизни буздим,— деди узр сўрагандай Марина.— Сизни ярадор деб эшитиб, дори-дармон олиб келдим.

— Сизни ҳозиргина тушимда кўраётган эдим,— деб жилмайиб қўйди Комилов.

У ўзини дадил тутишидан ярадор кишига ўхшамас эди. Марина кўз қири билан унга разм солиб чиқди.

— Ярадор деб айтишувди,— деди.

— Ким айтди?

— Мирзадан эшитиб эдим.

Комилов қўшни окопга қараб, Мирзани чақирди. У

югуриб келди-да, Маринани кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Нега ағрайиб турибсан, Мирза, Маринани меҳмон қиладиган ҳеч нарсанг йўқми?— деди Комилов.

Мирза дарҳол елкасидан плаш-палаткасини олди, ўртага газета ёзиб, устига муштдек бўлка нон билан тўрт чақмоқ рафинад қўйди, кейин лейтенантнинг сариёғ шиша банкасининг оғзини очди.

— Марҳамат, олинглар!— деди.

— Мирза! Термосни қара.

Мирза термос юқида қолган кечаги суюқ ошни котелогига ағдариб келди.

— Оз бўлса ҳам насиба.

Маринанинг биринчи марта жангчи котелогидан таом ейиши эди. Унинг қорни оч эканми ёки аскарларнинг таоми шунақа ширин бўларканми, совиб қолган суюқ ошни маза қилиб ичиб олди-да, нима учун бу ерга келганини эслаб, Комиловдан сўради:

— Қаерингиз ярадор?

— Оёғим. Шунчаки бир... Юрса бўлади. Жангга мутлақо халақит бермайдиган енгил яра бу.

— Ким бинтлади? Собиров нариги қирғоқда-ку.

— Ўзим, кейин Мирза... Ўзингиздан гапиринг, Марина. Нега кетмадингиз?

— Аввал кетсам ҳам энди кетмайман. Ўз уйимни мудофаа қиламан.

— О, Марина, сиз жуда ботир қиз экансиз.

— Менга ишонсангиз, сиздан бир йўла учта илтимосим бор.

— Жоним билан, тиланг тилагингизни!— деди Комилов ҳазил қилиб.

— Мирзага айтинг — мени рўйхатга ёзиб қўйсин. Старшинага буюринг — менга ҳам котелок билан қошиқ

берсин. Ўзингиз эса, автоматингизнинг бирини менга беринг.

Комилов кулиб юборди.

— Ҳаммасини бирдан бажаролмайман-да. Масалан, котелок билан қошиқ — марҳамат, қанча десангиз берамиз. Биринчи ва учинчи илтимосингиз қўлимдан келмайди. Ҳаққим йўқ. Негаки, биз партизан отряди эмасмиз, армиямиз.

Маринанинг нафси койидими, Комиловга тикилиб туриб, ундан жиддий ўпка қилди:

— Вафодор сиққан рўйхатга, мен сиғмас эканманми? Менинг шу кучукча ҳам қадр-қимматим йўқми?!

Комилов Мирзага қаради.

— Вафодарни нега рўйхатга ёздинг?

— Езмасам старшина овқат бермайди-да,— деди Мирза ўзини оқламоқчи бўлиб.

Комилов Маринага нима дейишини билмай, ерга қаради. Марина гапида қаттиқ туриб олди.

— Менга старшина овқат бермаса ҳам майли — уйимда емагим бор. Котелок, қошиқ ҳам керак эмас, Ҳамдамовнинг автоматини берсангиз бас.

— Ҳамдамовнинг автомати ўзимга керак-да, — деди Комилов ва бир лаҳза ўйлаб тургач, қўшимча қилди,

— Сизга ўлжа пистолетни бера қолай.

Марина пистолетга рози бўлди. У Комилов берган пистолетни белига тақиб олгач, санитар сумкасини Комиловнинг окопи ёнига жойлади ва Мирзадан бир варақ оқ қоғоз тилаб олиб, унга «Медпункт» деб ёзди-да, траншея деворининг кўринарли жойига илиб қўйди.

Бу борада позицияларни текшириб юрган подполковник Веселов пайдо бўлиб, Маринанинг қаршисида тўхтади ва Комиловни чақириб, «бу граждanka» ким ва нима учун траншеяда юрганлигини, унга ким рухсат қилганлигини сўради. Комилов воқеани унга ўз билга-

нича изоҳлаб берган эди, Веселов Маринага меҳрибон кўз билан боқди-да, унга бу ердан кетишни тавсия этди. Марина Собировнинг паромда ярадор бўлиб, госпиталда қолганини важ қилиб, кўнмади. Веселов: «Майли юраверсин, жангчиларимизга ҳарна мадад», деб кўнглидан ўтказди. Комиловга уни эҳтиёт қилишни топширди.

XIII

Эртасига, ўттиз биринчи июль тонготарида, гўё осмон ағанаб, ер портлаб кетгандай бўлиб, Маринани ширин уйқудан уйғотди. Маринанинг назарида ер ёрилиб, ундан беҳисоб лава отилиб чиқаётгандай эди.

— Нима бу? — сўради Марина Комиловга қараб.

— Жанг!.. Ҳақиқий урушни мана энди кўрасиз, — жавоб берди Комилов унга.

Марина икки қўли билан кўзларини тўсиб, оқол деворига суянганича жойида қотиб қолди. Бу «ҳақиқий» уруш Маринадан анча нарида бораётган бўлса ҳам, жанг даҳшатидан оёқлари остидаги ер титрар, янги қазилган окопларнинг чеккаларидаги тупроқ траншеяларга тўкиларди.

— Ўзингизни қўлга олинг, — деди Комилов дурбинда жангни кузатаркан.

— Нима бўляпти? — деб сўради яна Марина ўзини босиб олгач.

— Паулус қўшинлари Калач атрофида асосий ҳужумга ўтди, — деб изоҳ берди Комилов дурбиндан кўзини узмай.

Бу ерда ҳам ҳужумга ўтадимиз?

— Эсон бўлсак кўраимиз...

Окопларда, пулемёт уяларида, артиллерия позицияларида жангчилар шайланиб, фашистларнинг бу участкада ҳам ҳужумга ўтишини кутишди.

Жанглар овози тобора узоқлашиб борар, узоқлашган сари оғир артиллерия авжга чиқарди. Кўкда эса, самолётлар худди уяси бузилган аридай тўзиб, Дон дарёси атрофида ғужғон ўйнарди.

— Нима бўлади, энди? — деди Марина яна.

Комилов бир оз жим тургач, бояги гапини такрорлади.

— Эсон бўлсак кўрамыз...

Маринанинг назарида немислар бу ҳужумда еру кўкни депсиб ташлайдиган даражада даҳшатли, важохатли эди. Шунинг учун Комиловнинг бу гапини шунчаки бир уруш кўрмаган қизнинг ваҳимасини босиш учун айтилган сўз деб ўйлайди. Комилов буни сезди-да, очигини айтди.

— Марина, — деди у қизга юзланиб, — Донни ҳам, Волгани ҳам немисга бериб бўлмайди. Донни вақтинча ташлаб кетган чоғимизда ҳам, Волгани мутлақо!.. Волгани унга бериб қўйсак, ҳаёт-мамотимиздан ажраламиз. Буни дўст ҳам, душман ҳам билади.

— Қўрқаяпман... жуда кучли кўриняпти...

— Кучлиликка кучли, — деди Комилов бир оз жим тургач. — Лекин биз ҳам заиф эмасмиз... Наполеон ҳам кучли бўлган. У ҳам дунёни титратиб кўрган эди...

— Кошки эди, Гитлер ҳам Наполеон янглиғ мағлуб бўлса...

— Бўлади! — деди Комилов ишонч билан. — Шу Донда ёки Сталинграднинг ўзида унинг қовурғаси синади! Марина аста бош чайқаб қўйди.

— Ҳа, нима, ишонмаяпсизми, Марина? — деди Комилов унинг бош чайқашидан норози бўлгандай.

— Ишонаман. Лекин ақл бовар қилмайдиган жанглар бўляпти.

Комилов дала телефонининг трубкасини кўтариб, Баталовни чақирди. Баталов телефонга келди-да, ҳо-

зиргина рацияда қабул қилиб олган ахборатни Комиловга айтиб берди. Унинг гапини эшитиб, Комилов оқариб кетди.

— Нима гап? — Марина энтикиб сўради.

— Донни кечиб ўтибди, аблаҳлар.

— Энди нима қиламиз?

— Команда кутамиз.

Полк командири Веселов телефон қоқиб, батальонлар, роталар, батареяларнинг командирларига «махсус буйруқ бўлгунча турган жойларингизда маҳкам тулинг, бир қадам ҳам орқага чекиниш йўқ», деб буюрди. Комиловнинг ротаси ерга янада чуқурроқ ўрнаша бошлади.

Кечга бориб, подполковник Веселов полк офицерларини «Тиббий қисм уйи»га тўплади. Мариаларнинг бу ота уйи ҳозир Веселовнинг штаби бўлиб, унинг хоналари столларга, йўлаклари телефон ва рацияларга тўла эди.

Штаб бошлиғи, келишган ва чаққон майор сўнгги радиограммати Веселовга топширди-да, унинг ёнига ўтирди. Веселов радиограммага кўз югуртириб чиққач, аста гап бошлади.

— Душман қўшинлари бизнинг қўшни армия районида Донни кечиб ўтиб, олға ва ёнга силжимоқда. Сўнгги маълумотларга кўра, душман қўшинлари икки юз—икки юз эллик километрча кенгликда ҳаракат қилмоқда ва моторлашган қисмлари Сталинград томон тобора ичкарилаб бормоқда. Калмиково—Калач фронтдаги қисмларимиз душманга катта талафот етказса ҳам, фашистларнинг сиқуви остида Сталинградга чекинмоқда. Паулюс бир ҳамлада Волгага чиқиб олмоқчи. Унинг моторлашган қўшинларининг «понаси» тобора ингичкалашиб, ҳужуми фронтнинг торайиб боришидан кўриниб турибдики, ҳадемай дармони қурийдди. Биз-

нинг полк қисмларига махсус топшириқ бўлмагунча «Кичик ерни» қўлда маҳкам ушлаб туриш буюрилди. Вақт зиқ. Ҳамма жой-жойига борсин. Улиш бору чекиниш йўқ!

Командирлар штаб эшигидан чиқиб, окопларга тарқалиб кетишди.

Окоп бошида Комиловни Марина билан Вафодор кутиб олди. Вафодор ундан совға кутгандай думини ликиллашиб, қийшиқ қараб турарди. Комилов унга бир парча қанд ташлади-да, Маринани қўлтиқлаб олди ва унинг саволга тўла кўзига боқиб:

— Марина, ҳеч қаёққа кетмайдиган бўлдик, нашта-рингизни қайраб турунг, Гитлернинг думини шу ерда қирқамиз!— деб ҳазиллашди.

Марина беихтиёр Комиловни қучоқлаб, «оғзингизга мой» дегандай лабларидан чўпиллатиб ўпиб олди.

Бу қайноқ бўса ҳароратидан бир умрга маст бўлган Комилов гурс-гурс қадам ташлаб, взводлар турган окопларга йўл олди.

XIV

Доннинг қуйи оқимини кечиб ўтган душман қўшинлари «понаси»нинг наштардай ўткир, бигиздай нишли учи Сталинграднинг чап қанотида Волга дарёси соҳилига санчилгани ҳақида хабар олинди. Кейинча Паулюс қисмлари трактор заводи деворларига тармашаётгани маълум бўлди. Бундай хабарлар келавергач, Веселовнинг харитасида Сталинград кўкрагида ит тилига ўхшаш жой пайдо бўлди. Бу «ит тили»—Паулюс қўшинлари ишғол қилган ер эди. Харитадаги вазиятга синчиклаб қараган киши яна бир бошқа ҳолатни ҳам кўриши мумкин эди. Сталинград кўкрагига қадалган немис «понаси»ни худди пўлат қайчи тишлаб тургандай, Веселовнинг полки эса, шу қайчининг тиғидай турарди.

Бундан подполковник Веселов ўз полкининг бу улкан жангларда тутган ўрни, ўйнайдиган ролини тушунарди. Фашист солдатлари Сталинград кўчаларига кирган, оғир саноатимизнинг гигантлари бўлмиш «Қизил Октябрь» ва «Баррикада» заводлари тош билан ғишт бўлиб тўкилаётган кунларнинг бирида Веселовни дивизия штабига чақириб, унинг полкини янги вазифалар кутаётганини ва бу вазифани бажариш учун унга бир ҳафта муҳлат берилажагини айтишди.

Бир ҳафталик муҳлат Веселовга дафъатан жуда кўпдай туюлди. «Сталинград тош бўлиб уйилиб, қон бўлиб оқаётган бир вақтда бир ҳафта кутишнинг нима ҳожати бор?» деб ўйлади. Кейинча, асосий тайёргарлик ишларини бажаришга киришган вақтда, унга бир ҳафта озлик қилаётгандай бўлди. Негаки, унинг полкига янги аскар ва офицерлар келиб қўшилди, қўшимча қуролярро берилди. Янги одамларнинг лаёқати билан танишиб олиш, уларни муҳим ишларга шайлаш, янги хил қуроллارни ўзлаштириш учун вақт керак эди, албатта. Лекин вақт эътибори билан Веселовни ташвишга солган нарса бу эмас эди. Ҳозир Веселовни унинг қаршисида турган кучнинг одами ва қуроли, уларнинг руҳи ва сифати қизиқтирар, буни билиб олмасдан туриб, муҳим вазифани бажариш қийин эди.

Подполковник Веселов полк парторгини штабга чақириб: «Янги келган кишилар билан гаплашмоқчи эдинг, сенга қанча вақт керак?» деб сўради. У «икки соат кифоя» деб эди, Веселов: «Шунча вақт ичида нимани гапирасан, ўн иккию ноль-нолгача улар сенинг ихтиёрингда. Ҳозир ўн биру ноль-ноль», деди.

Шундан кейин полк командири ўз ҳузурита штаб бошлигини чақирди, унга тезликда бир-иккита «тил» топишни буюрди.

Полкнинг турли хизматлар бўйича бошлиқлари би-

рин-кетин Веселовнинг ҳузурига кириб чиқдилар. Ҳамма механизмлар бирдай ҳаракатга кирди. Навбат батальонларга келганда Веселов ишни роталардан бошлади. Унинг шундай одати бор эди. Катта ишни кичикдан бошларди. Веселов роталарнинг позицияларини бир неча бор кўздан кечирган, бутун мудофаа схемаси унга кафтдек аён бўлса ҳам, у ҳар бир қарич ерни командирлар, адъютантлар иштирокида гўё одимлаб ўлчагандек айланиб чиқди.

У Комиловни уч туп олма ўртасидаги қабр бошида учратди. Комилов қабр бошига янги гулдаста қўймоқда эди. Полк командирининг бу ерга келиб қолганини кўргач, у ғоз бўлди-да, рапорт бера бошлади.

— Ўртоқ подполковник...

Веселов дарҳол унинг сўзини бўлиб:

— Ишингни давом эттиравер, ўғлим, жуда яхши қил-япсан,—деди.—Ҳамдамовнинг бошида ҳар куни янги-янги гулдаста кўраман. Бу сенинг ишинг экан-да...

— Рота жангчиларининг иши,—деди Комилов дарҳол.— Қолаверса, Марина шунақа қиз...

— Ҳа, айтмоқчи, Маринани табрикла,—деди Веселов.—У тиббий ҳамшира қилиб тайинланди. Бу ёғини ҳам айтиб қўяй сенга. Марина билан тезроқ хайрлашиб қол, бўлмаса пушаймон бўласан. Полк врачлари уни медсанротага олиб кетмоқчи...

Комилов Веселовни ҳеч қачон ҳозиргидай хушчақчақ кўрмаган эди. Унинг назарида доим жаҳл билан гапирадиган, салгина нуқсон учун ҳам одамларни аямай жазолайдиган қаттиқ қўл командир эди у. Ҳозир бутунлай бошқача. Унинг юзидан кулгу аримайди. Ҳозир у Комилов билан ҳазилкаш, дилкаш кишилардай гаплашар эди.

— Маринани сенга никоҳлаб қўяйми? Бутун полк иштирокида тўй қилиб бераман. Музикачилар ҳам те-

кин. Ватандошларинг миллий оркестрлари билан келишибди.

— Кимлар келди, ўртоқ подполковник?—қувнаб сўради Комилов.—Артистларми?

— Жангчилар. Хоҳласанг ҳаммасини ихтиёрингга юбораман. Жанг қилсанг ҳам мазза қилиб, музика билан жанг қиласан.

— Жоним билан!—деди Комилов.

Подполковник Веселов уни дўстларча қўлтиқлаб олди.

— Музикачиларинг ротангга етиб келгунча менга музика билан жанг қиладиган майдонингни кўрсат.

Веселов олдинда, Баталов ўртада Комиловнинг позицияси томон юришди. Комилов энг орқада бормоқда эди. Веселов уни ўз ёнига чақириб олди.

Позициянгни яхши биламан, менга уни кўрсатмасанг ҳам майли. Сен мени немисларнинг ҳаракатини кузатадиган жойингга бошла.

Комилов уларни бутазорга бошлаб борди-да, тош-ҳаммом ичига олиб кирди.

— Кечки пайт шу ердан туриб кузатаман.

— Нега кечки пайт?

— Чунки кечки пайт қуёш ғарб томонга ўтади-да, окопларимизни ёритиб юборади. Бу ерга эса, қуёш тушмайди, аксинча қоронғи бўлиб қолади. Бу ердан уларни бемалол кўриш мумкин.

Веселов дурбинда атрофга қаради-да, унинг фикрини қувватлади.

— Яхши танлабсан. Эрталаб қаерда кузатасан?

— Эрталаб кузатувчимни дарахтга чиқазиб қўяман. Чунки қуёш тиги немиснинг кўзига тушади. Бу пайт у тепаликка қараёлмайди. Кундузига алоҳида жой ясаганман. Сапёрлар қуриб беришган.

Веселов ўша жойга бошлашни буюрди. Ҳақиқатан

ҳам Комиловнинг айтганича бор экан, кичкина қалъадай қурилган бу кузатув пунктидан қаршидаги душман позицияларини бемалол кўриш мумкин эди. Веселов дурбинни олиб, душман томонга бир оз қараб тургач:

— Буни қаранглар, нима чангияпти?— деб сўради.

Қуюқ чанг ҳавога кўтарилиб, баландда муаялақ турарди. Комилов дурбинга яқинлашмай туриб, жавоб қилди.

— Немис айёрлик қиляпти.

— Қанақа айёрлик?

— Баъзан машинага, баъзан отларга шох боғлаб олади-да, у ёқ-бу ёққа юргизиб, тупроқ чангитади. Немисларга катта мадад кучлари келяпти, деб неча бор адашганман.

— Кўзбўямачилик қилгани бу, дегин?

— Бу ерда немиснинг кучи камайиб қолганга ўхшайди. Шу билан бизни янглиштирмоқчи.

Подполковник Веселов дурбинини кўзидан олиб, филофига солиб қўйди.

— Унинг ҳамёнида қанча чақаси қолганини шу кечаёқ билиб олишимиз керак. Полк разведкаси кечаси шу ердан ўтади...

— Менга рухсат этинг ўртоқ подполковник, бу ишни мен бажараман!—деди Комилов честь бериб.

— Сенга ҳам иш топилади,—деди Веселов унинг елкасига уриб,—сенга ҳам фахрли иш топиб қўйганман. Ҳозирча камарни қаттиқ тортиб боғлаб, учала кузатув пунктинда ҳам кўзингни ўткир қилиб туравер.

Шу вақт окопда ранги-қути ўчган Марина пайдо бўлди-да, подполковникка шикоят қила кетди:

— Ўртоқ командир, бу нимаси? Мен бу ерни ташлаб, чап қирғоққа ўтармишман!

Веселов икки қўлини икки ёққа ташлади.

— Лейтенант Комилов ҳам шунақа деяпти, лекин мен полк врачининг ишига аралашолмайман.

— Нега аралашолмайсиз?—деди Марина кўзларини пирпиратиб,—бу ерга ўғил болани юборармиш. Мен қайси ўғил боладан камман? Нега қизларни камситади у полк врачиди?!

— Ҳа, бўпти, қолавер, қизим, музикачиларни ҳам шу ёққа юбораман. Лекин менсиз тўй бошлаб юборманглар,—деди Веселов ҳазиллашиб.

XV

Полк командири ротадан кетиб улгурмай, старшина пайдо бўлдида, Комиловга янги жангчилар келганини, уларнинг ҳаммаси «ўртоқ лейтенант»нинг ватандошлари эканини хабар қилди ва қувонч билан: «Ҳаммаси ҳам музикачи экан, ротамиз жуда хушчақчақ яшайди» деди.

— Менга жангчи керак, музикачини нима қиламан?—деди Комилов унга қўрслик билан.—Артистларни полк клубига юборишсин.

Старшина кўзларини пирпиратиб турган эди, Комилов сўради:

— Неча киши экан?

— Ун саккиз киши, ўртоқ лейтенант.

— Ҳаммаси ҳам музикачи эканми?

— Ашулачи, ўйинчилари ҳам борга ўхшайди, музика асбоби тўрт-бештасида бор, холос. Лекин ҳаммаси қизиқчи экан. Биттаси гапирса ҳаммаси бирдан шарақлаб кулади. Жуда қувноқ йигитлар экан.

— Ҳали танишиб ҳам улгурдим дегин?

— Тўла танишиб улгурмасам ҳам старшинага лойғини билиб олдим. Ҳаммасининг кийим-боши бутун, яроғи янги. Мендан ҳеч ким ҳеч нарса талаб қилаётгани йўқ, аксинча, олдимга мева-чеваларни тўжиб ташлаб, бур-

нимдан чиққунча меҳмон қилишди. Мана, ҳали ўзингиз кўрасиз, жуда ажойиб йигитлар экан!

Комилов старшинанинг феълени яхши биларди. У кўп гапиришни яхши кўрса ҳам, ёлғонни ишлатмас, лоф гапни ҳам гапирмасди.

— Бўпти, сенга ёққан бўлишса, қабул қилиб олавер, бир оздан кейин улар билан ўзим гаплашаман,—деди.

Комилов полк командирининг топшириқларини дарҳол взвод командирларига етказиш мақсадида эди. У икки взводга кириб чиққач, Бекнинг олдига борди. Бек сумкасини бошига қўйиб, шинели билан автоматини қучоқлаб, пишиллаб ухламоқда эди. Комилов унинг ҳорғин юзларига раҳмдил қараб, юмшоқ хуррагини бир оз тинглаб турди-да, уни уйғотишга кўзи қиймади.

У охири взвод командири билан гаплашаётган вақтда жарлик биқинида миллий музика янгради, ўзбекча ялла эшитилди.

«Старшинанинг иши бу,—деб ўйлади Комилов.—У мени музика билан чақиряпти».

Орадан кўп вақт ўтмай тарона эшитилаётган жойда мина ёрилди. Орқасидан яна бири портлади. Учинчиси Дон қирғоғида тутун чиқариб, сўнди.

Комилов бутазорга келаркан, старшина овозининг борича қичқирди:

— Встать! Командир келяпти.

Бутазорда газеталардан ёзилган катта дастурхон, усти тўла қуруқ мева, унинг атрофида дутор, тамбур турибди, доира ғилдираб юрибди.

— Жангчилар қани?—лейтенант старшинадан сўради.

— Ҳаммаси шу ерда,—деди старшина атрофни кўрсатиб.

Буталар тагидан, дарахтлар остидан, чуқурлик ва хандақлардан бирин-кетин кийимларининг чангини қо-

қиб, ёш жангчилар чиқа бошладилар. Уларнинг баъзилари командирдан уялгандай ўз-ўзидан кулар, баъзилари жим, айримларининг ранги оппоқ оқарган эди.

— Буларни саф қил!—деди Комилов старшинага.

Старшина «сафлан!» деб қичқирди ва сафда ўн саккиз ўрнига ўн етти жангчини кўриб, ҳайрон бўлди.

— Бир киши етмайди, ўртоқ лейтенант,—рапорт қилди старшина.—Ҳали шу ерда эди.

— Ким у? Қаёққа кетди?

Сафдаги жангчилар бир-бирларига қараб олишди.

— Ана, Марина бошлаб келяпти!—деди старшина бутазорга қўл чўзиб.

Бутазор четида Марина кўринди. У пешанаси боғлиқ жангчини қўлтиқлаб келмоқда эди. Ҳали уруш кўрмай, ярадор бўлган жангчи ўртоқларининг олдига келиши ҳамон Маринанинг қўлидан чиқиб, сафга туриб олди.

— Ярадор Аҳмедов, сафдан чиқинг,—деди старшина.—Санқисмга бординг.

— Мен ярадор эмасман,—деди бояги жангчи сафдан чиқиб.—Минадан беркинаман деб бошимни дарахтга уриб олдим...

Комилов гувоҳлик сўрагандай Маринага қараган эди, у жангчининг гапини қувватлади.

— Шилинган жойига чанг кирмасин, деб бинтлаб қўйдим,—деди Марина.—Етаклаб келганимнинг сабаби шуки, унинг боши дарахтга қаттиқ тегибди, шундан кўзи тинган бўлса керак...

Комилов сафдаги жангчиларнинг ҳар бирига синчиклаб разм солдида, старшинага буларни пана жойга ётқизишни буюрди.

Ҳамма, чордана қуриб, жим ўтирарди. Комилов ҳам уларнинг ёнига ўтирди-да, ҳаммага бир-бир қараб олди. Унинг синовчан кўз қиридан баъзилар қизариб, баъ-

зилар оқариб турарди. Аҳмедов эса, бошини ердан кўтаролмасди.

— Бу ерга қаердан ва нима учун келдиларингиз?

Комилов ўзининг бу саволига ҳар бир жангчининг шахсан юрак жавобини эшитмоқчи эди. Унинг бу саволига дафъатан ҳеч ким жавоб қилишга ботинмади. Боядан бери ерга қараб ўтирган Аҳмедов кўзи толиб, бўйни оғриди шекилли, бошини кўтариши ҳамон кўзи лейтенантнинг кўзига тушди-ю, гўё бу лейтенант ўз саволига шахсан Аҳмедовдан жавоб кутаётгандай бўлиб туюлди.

— Биз ўзбек бригадасида эдик. Бригадани тарқатиб, ҳар кимни ҳар қаёққа юборишди. Биз шу дивизияга келдик,—деди у бамайлихотирлик билан.

Комилов бунга қаноатланмагандай, унинг ёнидаги жангчига қаради.

— Менинг номим Бобоёр, отамнинг номи Ҳайдаёр. Бухоро областидан фашистни қиргани келганман!

— Сен-чи?—деди Комилов шеригига.

— Нормурод Ҳантов бўламан, ўртоқ лейтенант. Самарқандда туғилиб, Боғишамолда ўсганман. Мен ҳам жанг қилгани келганман!

Комилов «Сен-чи?», «Сен-чи?» дегандай ҳаммага бир-бир қараб чиқди. Унинг кўзи кимга тушса, ўша ўрндан туриб, ўзининг номаи аъмолидан бир шингил айтиб берарди. Давранинг энг охирида икки йигитга навбат келганида улар бирданига оёққа туришди-да, ўзларини таништиришди. Уларнинг бири андижонлик Файзиев, иккинчиси—фарғоналик Мусабеков бўлиб, бири дуторчи, иккинчиси доирачи экан. Ҳаммаси ҳам бир оғиздан жанг қилгани келганини айтди.

Комилов старшинага:

— Буларни уч туп олма тагига бошла!— деб буюрди.

Старшина «сафлан!» деб улгурмай ҳар ким ўз музика асбобини олаётган эди, Комилов:

— Отставить!—деди-да, қўшимча қилди:—Биз бадий ҳаваскорлик концертига кетаётганимиз йўқ. Музика асбобларини старшинанинг ўзи йиғиштириб олади. Сталинград фашистлардан топ-тоза қилингандан кейин эга-эгасига қайтариб беради.

Старшина сафни уч туп олма тагига олиб келди-да, Комиловнинг фикрини уқиб, уларни Ҳамдамовнинг қабри олдида тўхтатди. Янги келганлар қабр бошидаги гулларга боқдилар. Қимдир қабр бошидаги тахтачага ёзилган ёзувларни ўқиб, ўзини тутолмай қичқириб юборди:

— Бу менинг тоғам-ку!.. Тоғам бўлади, ўртоқ лейтенант!

Бу жангчи Мусабеков эди.

Комилов ўзини Ҳамдамовнинг жияни деб эълон қилган жангчини бир қадам олдинга чиқарди-да, ёнига турғизиб олиб, ундан сўради:

— Тоғанг қандай одам эди?

Мусабеков аста гап бошлади:

— Тоғам, Ҳамдамов, анорзорда ўсган. Лекин, пахтакор агроном эди. Қишлоқда барча ёшу қари уни «Агроном Ҳамдамов жуда яхши одам, одамохун!» дер эди. Тоғамнинг бу ерда ётганини эшитсалар, бутун қишлоқ қора княди...

— Старший лейтенант Ҳамдамов ботир, баҳодир командир эди. У Сталинград учун жангларда Дон чўққисига қаҳрамонона бош қўйди. У шу қабрга ётиши олдида 115² дўнгликни душмандан қайтариб олишни васият қилган эди. Ҳамдамовнинг қабри бошида қасамёд қиламизки, унинг васиятини ботирлик, баҳодирлик билан адо этамиз!

— Қасамёд этамиз!

Комилов шу билан ўзининг янги, ёш жангчилари

орасида қиладиган дастлабки тарбиявий ишини бажарилди, деб ҳисоблади-да, уларни биринчи взвод командири Бекнинг ихтиёрига юборди.

XVI

Тонг отиб, қуёш Дон соҳилидаги дўнгликларга зарин нурини тўкмоқда. Оғир мудофаа жангларида кейинги «жимжитлик»нинг иккинчи ҳафтаси. Кеча-кундуз жанглар давом этган вақтда ҳафталаб уйқу нималигини билмаган Комилов мана энди туни билан бемалол ухлар, Мирза уни нонуштага чақириб, қошиқ билан котелокни тарақлатганида ёки душман снаряди унинг атрофида тўсатдан ёрилганида уйғонарди. Бу тонгда Комилов Мирзанинг қошиқ сигнали, душман артиллериясининг окоп яқинида ёрилган снаряди овозидан эмас, балки илиқ нафас ҳарорати, оталик меҳридан уйғонди. Унинг қаршисида полк командири Веселов турарди.

Қомилов сакраб ўрнидан турди-да, ҳарбий одоб билан честь берди.

— Ўртоқ подполковник, биринчи рота...

Веселов унинг похол тўшагига ўтирди, чўнтагидан «Беломор» олди, гугурт чақди, тутатиб чекди.

— Сенга папирос тутмаяпман, ҳали нонушта қилмаган кўринасан,—деди подполковник лейтенантга.—Наҳорда чекиш ўпкага зарар.

— Мен чекувчи эмасман,—деди Комилов.

— Чилим чекармидинг? Аслида папиросдан чилим яхши, дейишади, тутун чилим сувида тозаланиб чиқиб, ўпкани доғламасмиш.

— Чилим ҳам чекмаганман, ўртоқ подполковник.

— Папиросларни нима қиляпсан, бўлмаса?

— Сақлаб юраман-да, кашанда жангчиларга улашиб бераман.

— Ҳа, бу ишинг ҳам яхши. Битта чой буюр, лейтенант, негадир чанқаб турибман.

Комилов подполковникнинг олдидан чиқиб, ювиниб, тараниб, ҳатто соқолини тарашлаб олган ҳолда тунука чойнакда қайноқ чой кўтариб кирди. Чойнакдан аччиқ кўк чойнинг хуш бўйи тараларди.

— Ийе, кўк чой-ку. Қаёқдан топдинг буни дарров?— деб сўради Веселов.

— Ҳамшаҳарларим олиб келишипти. Бир пачкасини старшинага тақдим қилишган экан...

— Жуда мазали чой бўпти,— деди Веселов бир кружка чойни бўшагиб.— Буни ким дамлади?

— Ўзим дамладим, ўртоқ подполковник.

— Чой дамлашга уста экансан. Мен ҳам чойни бировга ишонмайман, ўзим дамлайман... Айтмоқчи, бу янги йигитчалар қалай экан? Жангга ярайдиларми?

— Ярайди.

— Борди-ю, эртагаёқ «атакага йигитлар!» десанг, тайёрни улар?

— Тайёр, ўртоқ подполковник. Мен уларни икки марта синаб кўрдим. Ҳақиқий жангда бир қовуриб олдим.

— Ундай бўлса харитангни ол, ўғлим, мен сенга иш топиб қўйдим.— Комилов планшетдан харитасини олиб, ёғочдан қилинган ясама столга ёзиб қўйди-да, Веселовнинг кўзига боқди. Веселов чойнакни бўшатгач, Комиловнинг ёнига, тахта скамейкага ўтирди. У ўз гапини топшириқдан эмас, вазиятни уқтиришдан бошлади. Унинг гапидан маълум бўлишича, Сталинградда вазият тобора оғирлашмоқда, немислар айрим жойларда Волгага чиқиб олиб, Сталинград ҳалқасини тобора қисиб бормоқда эдилар.

Веселовнинг гапидан Комиловга яна бир нарса маълум бўлди. Дон бўйига янги совет қўшинлари келмоқда экан. Бу хабардан Комилов қувониб кетди.

Подполковник унга ҳамма янгиликларни айтиб бергач, 216-полк қаршисидаги немис кучлари ҳақида гапирди. Йигитлар шу кеча бир эмас, уч жойдан «тил» ушлаб келишибди. Улар берган маълумотларга қараганда, Веселов полкининг қаршисида немисларнинг 79-пиёда аскарлар дивизияси, ёнида эса, Руминия полки жойлашган. Веселов полкига қарши фронтда битта ҳам немис танки йўқ, аммо тўп ва миномётлар етарли экан. Комиловнинг харитасида ҳануз унга маълум бўлмаган белгилар пайдо бўлди. Булар немисларнинг узоққа отадиган батареялари жойлашган нуқталар эди. Бу нуқталар бугун-эрта ҳаракат бошлаб, Дон бўйига тўпланаётган қўшинларимизга зарба бериши, ҳатто, ҳарбий эшелонлар келаётган темир йўлларни ишдан чиқариш хавфи бор эди. Олинган ва текшириб аниқланган маълумотларга кўра, уларнинг кузатув пунктлари Комилов ротасининг тумшугида—115² дўнглигида эди. Веселов мақсадга кўчди, харитадаги 115² тепалигига қизил қаламда белги қўйиб: «Немисларни мана шу тепаликдан қувиб чиқарасан-да, у ерни маҳкам эгаллаб турасан», деди.

— Вазифа аниқ, ўртоқ подполковник,— деди Комилов.

— Бугунча тайёргарлик кўр, атакани эрталаб бошлашинг керак. Полк артиллерияси сенга мадад бериб туради.

— Тушундим, ўртоқ подполковник!

Подполковникни кузатиб қўйгач, Комилов ўзининг энг яхши кузатув пункти бўлмиш дарахт каллагига чиқди. Унда Эрдонов кузатувчилик қилмоқда эди.

— Эрдонов, фрицларнинг нима билан машғул?

— Дўнгликлар орқасидаги жарликларга оғир тўплар ташияпти. Артиллеристлар кўрмаяптимикиан бунни?

— Улар ҳам кўриб туришгандир.
— Нега тек туришибди бўлмаса? Уларга айтиб қўяйми?

Комилов ижозат берди.

Эрдонов полк артиллериясининг кузатувчиларига «зуммер» билан телефон қоқди.

— Зуммер бераётган ким бу?!— деб ўшқирди кузатувчи-тўпчи.

— Мен, пиёдаман. Ҳей артиллерия, қаёққа қараяпсан, 115² дўнглигининг орқасига бир қараб қўй, ошнам!..

— У ёқда нима бор экан?

— Қарасанг кўрасан, кўрган-кўрмаганингни тўтиқушининг сайрашидан билиб оламан.

— Бопладинг,— деди Комилов Эрдоновга.

Ҳаял ўтмай, Доннинг нариги юзидан оғир тўпларнинг гумбур-гумбури эшитилди ва Эрдонов тахмин қилган жойларда ёрилган снарядларнинг қоп-қора тутуни кўринди.

Комилов командирлик ҳаётида энг масъулиятли ва шу билан бирга ғоят оғир дақиқалар бошланди. Кечга яқин взвод командирларини, ротасини кучайтириш учун берилган миномётчилар, пулемётчилар ва сапёрларнинг бошлиқларини бўлажак жанглар жойини ўз кўзлари билан кўриб олишлари учун рекогнассировка деб аталмиш кўриққа олиб борди. Бу ерда кимнинг взводи қачон, қаерга тўпланиб, қаердан, қанча куч билан қайси мўлжалга уриши ва қайси маррага бориши, ким-кимга кўмаклашиб, мадад бериб туриши сингари ва кутилмаган ҳодисалар юз бериб қолганида қандай сигналлар бериш каби ҳамма катта-кичик масалалар келишиб олинди. Шундан сўнг, калта-калта савол-жавоблардан кейин командирлар соатларини Комиловнинг соатига тўғрилаб олиб, жой-жойларига тарқалишди.

XVII

Комилов барвақт уйғониш мақсадида эртароқ ётди, лекин ҳадеганда уйқу келавермади. Унинг мияси бўлажак жангларнинг икир-чикирлари билан банд эди. Кейин хаёл уни подполковник Веселов билан бўлган суҳбатга олиб кетди: «Нега полк командири Веселов бир ўзи унинг олдига келди-ю, комбат Баталовсиз мустақил бажарадиган жанговар иш топширди. Баталовга ишонмаганими ёки Баталов ҳам госпиталга тушиб қолдими? Йўқ, Баталов соғ эди, унга яқиндагина Мирза рапорт элтиб берувди».

Жанг олдидан тўйиб ухлаб олиш ниятида бўлган Комиловнинг кўзи юмилган эди, унинг димоғига ипакдай юмшоқ ҳид урилиб, кўзлари очилиб кетди.

— Марина!

— Салом, ўртоқ лейтенант, — деди Марина. — Сизни қўрмоқчи эдим, уйғотиб юборасиз деб, Мирза сира олдингизга йўлатмади.

Комилов Маринанинг кўришиш учун узатилган қўлини анча вақтгача ушлаб турди-да:

— Нега ухламаяпсиз, Марина? — деб сўради.

Комилов «Марина» исмини шундай майин, шундай ёқимли оҳангда айтдики, гўё унинг оғзидан бол томгандай бўлди. Унинг бу мулойимлигини йигитнинг хуш табиатли эканидан деб билган Марина ўз навбатида унга ҳам худди шундай майин табассум билан жавоб қилди.

— Сизга яна шикоят билан келдим.

— Қандай шикоят экан?

— Бу сафар ҳам ўша полковой врач устидан шикоят. У мени тинч қўядими, йўқми?

— У ҳам нима қилсин, сизни яхши кўриб қолгандир-да.

— Яхши кўрган одам бунақа номаъқул иш қилмайди-да.

— Қандай номаъқул иш қилди у?

— Ҳали ҳам ўша гап, госпиталга чақиртиряпти.

— Ундай бўлса полк врачлари ҳақ. Мен ҳам унга қўшиламман.

Комилов қизнинг юмшоқ қўлларини кафтига олиб, унинг бармоқларини аста силаркан:

— Марина, ногаҳоний ўққа учиб ҳеч гап эмас. Сизнинг ёниб турган оловга киришингизни истамайман!

— Сизни ёлғиз қўйишни мен ҳам истамайман.

Марина унинг меҳрибон кўзларига боқиб тўймас, гўё ундан нажот кутгандай бутун қалби билан маҳтал бўлиб турарди. Комилов бундан сезиб турса ҳам, аниқ бир жавоб бергиси келмади. У яна Маринанинг қўлини ўзининг қайноқ кафтига босиб, тикилиб турарди. Уларнинг кўзларигина гаплашарди. Маринанинг илтижоли кўзларига Комилов бардош беролмади.

— Тўғриси айтсам, ярадор бўлиб қолишингиздан қўрқаман. Бугунги жанг унақа-бунақа жанг бўлмайди. Яхшиси менинг олдимга жангдан кейин боринг.

Марина Комилов гапининг мағзини чақиб туриб, унга ён берди.

Комилов, энди бораверинг, дегандай қизнинг қўлини кафтидан бўшатиб юборди. Маринанинг кетгиси йўқ эди. Комилов қўл соатига қаради:

— Ҳайдаманг мени,— деди қиз.— Яна бир дақиқа, ярим дақиқа...

— Нега менга бундай қараяпсиз, Марина?— деди Комилов унинг хомуш бўлиб қолган кўзларига боқиб.

— Шундоқ, ўзим...— деди Марина бошқа гап тополмагандай, кейин қўшимча қилди.— Ўзингиз ҳақингизда ҳеч нарса демадингиз...

Комилов яна соатига қаради.

— Урушдан бошқа ҳеч нарсани кўрганим йўқ, Марина. Партадан айрилиб, кўзимни китобдан кўтаришим билан фронтни кўрганман. Мана энди сизни кўряпман.., Ҳамдамов кўп нарсани кўрган эди. Лекин ўшандай одам ҳам армонда кетди...

У ўрнидан туриб, автоматини елкасига осди-да, «кўришгунча хайр» деб блиндаждан чиқди. Марина уни кузатаркан, бирдан бўйнидан қучоқлаб, кўзини юмиб туриб, қайноқ лабидан бир сўриб олди, кейин унга ғалаба тилаб кузатди.

— Тепаликда учрашгунча хайр,— деди Комилов кетаркан.

Марина Комиловнинг кетидан бир оз юриб борди-да, Бекнинг взводига қайрилиш жойида тўхтади. У андак жим тургач, қўлини силкита-силкита орқасига қайтди.

Комилов биринчи взводга келганида, Бек жангчиларини окопга тўплаб, уларга нималарнидир ўқиб эшиттирмоқда эди. Комилов тўхтаб қолди. Маълум бўлишича, Бек ҳар сафар қилганидек бу сафар ҳам жанг олдидан ўз йигитларига ўзбек халқининг фронтдаги жангчи—фарзандларига ёзган, уларни баҳодирликка чақирувчи оташин мактубини ўқимоқда экан.

Жангчилар жонажон халқларининг ҳар бир топширигини эътибор билан тинглардилар. Уларга қўшилиб Комилов ҳам халқ нақзини, илгари бир неча бор ўқиган бўлса-да, тик туриб тинглади. Бек мактубни ўқиб бўлгач, муқаддас сўзлар ёзилган газетани аста буклаб, планшетга солиб қўйди-да, Комиловга қисқагина қилиб рапорт берди:

— Биз тайёرمىз, ўртоқ лейтенант!

Комилов Бек билан кеча кечқурун рекогнассировка вақтида гаплашиб олган гапларни такрорлаб, атака икир-чикирларини янада батафсилроқ аниқлаб олишди.

Кейин Комилов ғоз туриб, ҳарбий честь берган ҳолда буюрди:

— Бошла, Бегим!

XVIII

Марина Комилов ротаси жангларининг бошланишини кутиб, мижжа қоқмай тонг оттирди. У жангларнинг қандай бошланиб, қандай давом этишини қанчалик тоқатсизланиб кутган бўлса, Комиловдан бирор яхши хабар келишини шунчалик орзиқиб кутди. Жанглар одатдагидек тўплар кетидан тўплар гумбураб, кейин миномётлар чақмоғи билан бошланди. Марина Комиловнинг кузатув хонасига кириб олиб, юрагини ҳовучлаганича жангга узоқдан қараб турди. Унинг назарида Комиловнинг бу жанги Маринанинг шу чоққача кўрган ва эшитган жангларининг ҳеч бирига ўхшамасди. Кичкина амбразурага қадалиб турган мовий кўзларига ҳар икки томон замбараклари ҳам гўё бир жойга — Комилов ротаси ётиб олган жойга отаётгандай, ҳар икки томон ташлаган миналар ҳам худди Комиловнинг устида портаётгандай бўлиб кўринарди.

Бунинг устига Комиловнинг йигитлари қилдими ёки немисларнинг ўзи ёқдими — жанг бораётган жойда бир неча тутун шашкалари бурқсаб кўкка кўтарилди-да, жанг майдонига қоп-қора чиммат ташлаб қўйди. Бу қоронғилик ичида нима бўлаётгани оддий кўзгагина эмас, дурбинда ҳам мутлақо кўринмасди. Шу сабабдан Марина ёш оқаётган кўзларини икки қўли билан маҳкам тўсиб олди.

— Нега йиғлаяпсан, Марина?— деди орқадан бир таниш овоз.— Ботир қизман, жанглардан қўрқмайман, деган эдинг-ку. Қўрқма, Комилов немисларни бу ёққа яқинлаштирмайди.

Марина подполковник Веселовни кўриб, шошилиб, сўради:

- Нима, немислар контратакага ўтдимиз?
- Йўқ, Комилов атака қиляпти.
- Демак, бу чанг билан тутун Комиловники?
- Комиловники!
- Хайрият!

Шу пайт икки алоқачи темир филдиракларини шариллатиб келдида, Веселовнинг оёғи остидаги телефон апаратига сим улади.

— Ўртоқ подполковник, лейтенант Комилов билан алоқа тикланди,— деб рапорт берди улардан бири.

Подполковник Веселов унга:

— Аппаратга Комиловнинг ўзини чақир,— деб буюрди.

Телефонист трубкага:

— Олов! Олов!.. Мен Дурбин, мен Дурбин! Оловнинг ноль бирини Дурбиннинг ноль бири чақиряпти,— деди.

Ҳаял ўтмай трубкада Комиловнинг овози жаранглади.

— Ўртоқ Дурбин, мен Оловман. Эшитаман.

Марина телефон трубкасини қучоқлаб олгиси келди, лекин Веселов уни трубкага яқинлаштирмади.

— Вазиятни гапир, ўғлим. Қаердасан ҳозир?

— Унг қанотим ноль бешда, чап қанотим ўттиз ўнги олтини тешяпти. Бошим ўргимчак уясида...— деди Комилов «код» деб аталмиш сирли сўзлар билан рапорт бериб.

— Муваффақият тилайман сенга!— деди Веселов, кейин қўшиб қўйди.— Босавер, ўғлим!

Немисларнинг окоплари устидаги туман кўтарилди. Жанг бораётган жойларни бемалол кўриш мумкин эди. Веселов кузатув пунктига ўрнатилган стереотруба ор-

қали вазиятни кузатаркан, жангнинг боришидан мамнунлигини яширолмади-да: «Баракалла Комилов!» деб қўйди. Бу гап Маринага жуда ҳам ёқиб кетди. Комиловнинг авангард взводи немис мудрофааси тиканли симлар ғовини кесиб ўтиб, унинг окоплари ичида жанг қилмоқда эди. Веселовнинг назарида немис окопларида найза жанги эмас, қўл жанги, ҳақиқий муштлашиш бормоқда эди. Гоҳ қўндоқ ярқирар, гоҳ пичоқ тиғи ялтирар, баъзан найза ишга тушарди.

Шу вақт телефонистлардан бири трубкадан нималарнидир ёзиб олиб, полк командирига топширди. Веселов унга кўз югуртириб олгач, Маринага:

— Мана энди сенга ҳам иш кўпайяпти,— деди.— Ҳозир ярадорлар келади. Уларни санитарлардан қабул қилиб олиб, медсанротага ўзинг етказасан.

Марина траншеяда замбил кўтарган санитарларни кўриб, ташқарига чиқди.

Замбилда келтирилаётган ярадорлар Комиловнинг ёш жангчиларидан бўлиб, улар тиканли симлардан ўтиш вақтида пиёдага қарши қўйилган душман миналаридан яраланишган, уларни Собиров зудлик билан медсанротага пешма-пеш жўнатмоқда экан.

Марина ҳам уларни «дастлабки ёрдам» медицина тадбирларидан ўтказди-да, Дон бўйига бирма-бир жўната бошлади. Дон бўйида эса, полк врачининг шахсан ўзи чап қирғоқдаги медсанбатга жўнатиб турди.

Қейин қўл жангида яраланганлардан ҳам икки кишини олиб келдилар. Уларнинг бири Маринага таниш Аҳмедов эди. Узоқда портлаган минадан қочиб, бошини ёриб олган бу йигит жуда мардона жанг қилгани, икки немисни бир ўзи чавақлаб ташлагани ҳақида санитарлар Маринага ҳикоя қилиб беришди. Марина унинг найза санчилган сонини спиртда тоза-

лаб, бинтлаб улгурмай Аҳмедов яна жангга қайтмоққа отланди.

— Нега? — деб сўради Марина. — Ярангиз тузалмасинми?

— Соним яра, холос, қўлларим бут-бутун! — деди Аҳмедов.— Бу қўллар ўқ отиб, граната улоқтиришга ярайди ҳали...

Марина бир оз ўйлаб турди-да, Аҳмедовни Комиловнинг олдига ўзи етаклаб борадиган бўлди.

— Сиз у ёққа борманг,— деди Аҳмедов.— Йўлни немис мергани ўққа тутиб, кўз очирмаяпти.

— Сизлар ўша йўлдан келдиларингизми?

— Немисга чап бериб ўтдик-да.

— Биз ҳам худди ўшандай чап бериб ўтамыз, — деди Марина ва қатъий буюрди: — Бошланг!

Аҳмедов ноилож Маринанинг олдига тушди. Улар бирин-кетин Комилов ротасининг эски траншеялари билан хиёл энгашиб боришди.

Траншеянинг кўп жойлари снаряд портловидан бузилган, айрим жойлари ҳатто тупроққа кўмилиб кетган эди. Олдинда оқсоқланиб бораётган Аҳмедов снаряд, мина парчалари сочилиб ётган бўш гилзаларни босиб ўтаркан, тўхтаб, Маринага:

— Шу ерда тўхтанг, мен ўтиб оламан, кейин сиз ўтасиз, — деди.

Марина ўзини панага олиб, Аҳмедовнинг эмаклаб ўтишини кузатди. Аҳмедов траншеяда бир оз эмаклади. Траншея тугагач, у Комиловлар ўрнатган тиканли сим тўсиқ олдида пайдо бўлди. Бу тўсиқдан шу куни кечаси Веселовнинг сапёрлари уларга йўл очиб берган ва немис сапёрлари бу жойни мўлжалга олиб қўйиб, у ердан ўтганни ўққа тутарди. Аҳмедов пойлаб туриб бир сакради-да, чуқурликка тушиб олди. Унинг атрофида икки ўқ чувиллаб, бири орқасида, иккинчиси олдида

тупроққа кириб йўқ бўлди. Аҳмедов яна икки марта сакраб, эсон-омон чуқурликка ўтиб олди.

— Марина опа! — деди у чуқурликдан аста бош кўтариб. — Мен қандай ўтган бўлсам, сиз ҳам худди шундай қилиб ўтинг.

Шу он унинг боши устидан устма-уст уч ўқ ҳуштак чалиб ўтди-да, тиканли симлар орасига кириб, гумдон бўлди.

Марина Аҳмедовдан кўра чаққонроқ сакради. Шунинг учун немис мергани уни қорага олишга улгурмай, битта ҳам ўқ узолмай қолди.

— Энди тезроқ бу ёққа ўтиб олинг! — деди Аҳмедов қўли билан имлаб.

Снайпернинг кўзи уни пойлаб турган экан, ўқлар окопдан кўринган қўл ёнидан ўта бошлади.

— Ўтинаман, бу ёққа ўтманг! — деди Аҳмедов Мари-нага.

Олдинда калта-калта, тасир-тусур отишма бормоқда эди. Унинг овозидан Аҳмедов билдики, окоплар ичида жанг кетяпти.

Аҳмедов бруствердан аста мўралаб, жанг бораётган томонга разм ташлади, снайпернинг ўқлари унинг атрофига келиб, ерга санчила бошлади.

— Марина опа! — деди Аҳмедов, — мен бу снайперни йўқ қилмагунимча ўрнингиздан жилманг, мен ҳозир...

XIX

Немислар Комилов ўйлагандан ҳам қаттиқроқ қаршилиқ кўрсатмоқда эди. 115² дўнглигини йўқотиш — бу участкада Дон соҳилини назорат қилиб туришдан маҳрум бўлиш демак эди. Шунинг учун ҳам улар жон-жаҳдлари билан шу бир парча жойга ёпишиб олган эдилар. Бу дўнгликни уларнинг панжаларидан

ажратиб олмаслик бизнинг қисмларимиз учун ҳам гуноҳ эди. Тепалик қўлга олинса, у ерда Доннинг ўнг қирғогидаги соҳилда ҳарбий ҳокимлик қилиш осон бўларди. 115² тепалигининг икки ўртада шу қадар катта талаш бўлишининг сабаби ана шунда эди. Немислар уни қўлдан бермасликка қанчалик интилсалар, Комилов ҳам уни қўлга киритишга шунчалик қаттиқ киришди.

Комиловнинг ротаси биринчи атакадаёқ немисларнинг олдинги позицияларини емириб, уларнинг линиясига кириб олган эди. Немислар ўзларини ўнглаб, Комиловни окоплардан суриб чиқармоқ учун қарши атакага ўтдилар. Уларнинг атакаси вақтида Комилов олдинги жанг тактикасини ўзгартириб, уларни қўл жанги олиб боришга мажбур қилди. Немисларнинг қўл жангига унча шуши йўқ эди. Аммо кейинги вақтда бу хил жанг усулини ҳам қабул қилишга мажбур бўлишди. Комилов ротаси ҳозир душманга таклиф қилган қўл жанги аввалги жангларга сира ўхшамас эди. Немислар ўз окопларида осиеча қўл жангига дуч келиб, довдираб қолишди. Чунки Комиловнинг жангчилари ҳам милтиқ, ҳам пичоқ билан жанг қиларди. Улар гоҳ қўндоқ билан урар, гоҳ мушт туширарди. Немислар ҳеч вақт бундай «бетартиб» жангни кўрмаганликлари учун ўзларини йўқотиб қўйиб, ким-ким билан сўқишаётганини айиролмай гангиб қолишди. Шу сабабли уларнинг қарши атакаси қанчалик тез бошланган бўлса, шунчалик тез сўнди-қолди.

Комилов уларни қувлаб бориб, дарҳол иккинчи линиядаги окопларга ўтиб ололмади. Чунки у ерда пулемётлар сайрай бошлаган эди. Бунинг устига у сийраклашиб қолган сафини тўлдириши, ўқ-дори, яроғ-аслаҳаларини ростлаб олиши даркор эди. Шу мақсадда у Веселовга телефон қилиб, ёрдам сўради.

Комиловнинг жангчилари отишмани давом эттирган ҳолда ер қазиб, янги окопларга жойлаша бошладилар. Шу вақт Веселовнинг командаси билан Баталовнинг яна бир ротаси, ўнг қанотдаги батальоннинг бир взводи қақшатғич ўт очиб, Комиловни қуршаб келаётган немисларни орқага улоқтириб ташлади.

Бу орада яна ўқ-дори ва жуда кўп граната — лимонкалар келтириб бердилар. Шунча қурол юборган Веселов бу билан, немиснинг иккинчи линиясига ташлан, Комилов, демоқчи эди. Қўшни роталарнинг мададидан дадил бўлиб қолган ва шу вақт ичида иккинчи линиянинг ўт очиш нуқталарини ҳисобга олиб улгурган Комилов атака бошлаш олдидан душмanning пулемёт уяларига миномёт кўрпаси ёпишни буюрди. Миномётчилар ўз ишларини қилиб бўлгач, у икки взводни мадад маррасида қолдириб, икки взвод билан атака бошлади. Бекнинг йигитлари «лимонка» дўли-қуюни кетидан немис окопларига ташланаётган чоқда, ротанинг бошқа кучлари ҳам «урра!» деб қичқирганича Комиловнинг ёнига келиб қўшилди. Немислар ора-чўра ўқ узиб, учинчи линияларига—115² чўққисига чекиндилар.

Бу чўққилик немисларнинг жуда пухта мустаҳкамланган қўрғони эди. Уни бир ҳамла билан қўлга киритишга Комиловнинг кўзи етмади. У ярадорларни жўнатиб, қурбон бўлганларни териб олиш учун дафн қилиш командасига телефон қоқди, сўнгра жангчиларни тўйғазиш ҳақида старшинага буйруқ берди.

Шундан кейин Комилов подполковник Веселовга телефон қилиб, душмanning берган талафоти, ўз ротасининг йўқотишлари ҳақида рапорт берди, охириги маррага етиш режаларини айтди. Веселов унинг фикрини асосан маъқул топди, лекин тушки овқатдан кейин яна атака бошлашга рухсат этмади.

— Жангчиларинг бир оз дам олишсин,— деди унга. — Артиллерия ишингни осонлаштириб беради. Ана ўшандан кейин ихтиёр ўзингда.

Комилов ҳар томонга пулемёт ўрнатиб, керакли жойларга кузатувчилар қўйди, мудофаа чораларини таъминлагач, пана жойга ўтириб, овқатланмоқчи бўлди.

— Мирза!

— Лаббай, ўртоқ лейтенант.

— Ейдиган нарсанг борми?

— Овқат сероб, ўртоқ лейтенант, — деди-да, Мирза Комиловнинг олдига плаш-пилоткасини тўшаб, гавета-дастурхонга илитилган консерва, пачкаларда юмшоқ сир, банкада сариёғ қўйди. Кейин немис флягасини чайқатиб қўйди. — Мана бунақаси ҳам йўқ эмас, ўртоқ лейтенант.

— Буниси нима?

— Шнапс, ўртоқ лейтенант.

— Дарров тўкиб ташла!

— Нега? — Мирзанинг кўзлари олайди. — Кўпдан бери шнапсга энди етишдик-ку. Яхши шнапс экан. Шундай яхши нарсани тўкиб бўладими? Немис ташлаб қочибди. Сизга бир ойга етадиганини ғамлаб қўйдим.

— Заҳарланмаганми бу консервалар?

— Собировга кўрсатиб олдим, — деди Мирза. — Заҳарлашга ҳам, олиб қочишга ҳам улгурмапти моховлар. Янги келган посилкалари экан. Яшигининг оғзи ҳам очилмапти. Ҳаммасини старшина олиб кетди, Комилов Мирзанинг дастурхонини нари суриб қўйди.

— Кўтар буларингни! — деди у. — Фашистнинг қўли теккан нарсалардан ҳазар қиламан, ўзимизнинг синашта макарон шўрвадан олиб кел!

— Бугунги овқат макарон шўрва эмас, ўртоқ лейтенант.

— Старшина нима пиширибди, бугун?

— Арпадан гўштли суюқ ош.

— Ана ўшани олиб кел. Ошпазга айт, устига сарийғ солиб берсин.

— Арпа ош ҳам тамом бўлди.

— Нега?

— Моховнинг снаряди ошга пашша бўлиб тушиб, қозон-позони билан ҳаром қилибди. Старшина қозон топиб, бўлак овқат пиширяпти.

— Жангчилар нима еяпти?

— Жангчиларни немис боқяпти. Улжа посилкалар жуда асқоттида, ўртоқ лейтенант.

— Менга нон билан чой ҳам бўлаверади,— деди Комилов қўл силтаб.

Мирза котелогини шарақлатиб, поход ошхонаси томон чойга югуриб кетди. Шу вақт Аҳмедов билан етаклашиб, Марина кириб қолди. Улардан олдин Вафодор югуриб келди-да, икки олдинги оёғи билан Комиловни кучоқлади. Комилов Мирза келтирган консервани унга инъом қилиб, ўзи Маринага пешвоз чиқди.

— Тепалик олингани йўқ-ку, Марина, нега келдингиз?

— Шахсан полк командирининг ўзидан ижозат олдим.

— Ярадор Аҳмедовни нега олиб келдингиз, бута-зордаги ишни яна такрорлабсиз-да, Марина.

— Аҳмедов бўлмаса бу ерга етиб келолмас эканман. Йўлтўсар снайперни шу йигит гумдон қилди.

— Ўз взводимга бориб қўшилиш учун рухсат этинг, ўртоқ лейтенант,— деди Аҳмедов честь бериб.

— Медсанбат ёқмадими?

— Дори ҳидини ёмон кўраман, ўртоқ лейтенант, тепаликда жанг қилганим яхши.

Комилов Маринага юзланди:

— Медицина ижозат берадими?

— Ботир жангчи экан,— деди Марина, жангга ярайди, дегандай боши билан ишора қилди.

Комилов плаш-палатканинг бир учини кўтариб, поход дастурхонини очаркан, Марина ундаги нози-неъматни кўриб, ҳайрон бўлди.

— Жуда бойиб кетибсиз-ку!

— Мирзанинг иши бу, Марина. Менга қолса ҳаммасини Вафодорга ташлаб юборардим. Фриц поход қозонимизни мажақлаб ташлабди. Сизни ўлжа таом билан зиёфат қилишга мажбурман.

Марина столдаги консерваларни, сирларни лупа билан синчиклаб текширди, кейин улардан оз-оздан котелогининг қопқоғига солиб, спиртда синаб кўрди-да, еса бўлишини исботлаб берди.

— Шнапс — араққа қалайсиз?

Маринанинг юзига қизил кулдиргич югуриб чиқди.

— Кўп эмас, озгина...

Комилов немис флягасини олиб, катта жигар ранг кружкага қулқиллатиб қуя бошлади. Марина «бас» дегандай Комиловнинг қўлини ушлаб қўйди. Комилов фляга оғзини беркитиб уни ёнига қўйди-да, қўлидаги кружкани гўё алёр айтган соқийлардай икки қўллаб Маринага тутди.

— Аввал ўзингиз ичинг, кейин мен!— деди Марина.

— Мен тепаликка чиқмагунимча чойдан бошқа ичимликни оғзимга олмайман!— деди Комилов.— Олинг, немис снайперини енгиб, қаҳрамонлик кўрсатганингиз учун.

— Ундай бўлса мен бунни Комиловнинг ёш баҳодирини Ахмедов учун ичаман. У паналаб бориб, снайперни гум-

дон қилди-да, мени бир ўлимдан қутқазди. Яхши йигит экан.

— Уларни жангда кўрмабсиз,— деди Комилов.
— Мен уларнинг бунчалик жанг қилишларини кутмаган эдим. Ҳаммаси ёш, илгари жанг кўрмаган эдилар. Немиснинг тепасига филдек ташланишди.

Шу вақт ҳарсиллаганча Мирза етиб келди ва котелокдаги чойни ерга қўяр-қўймас одамлардан эшитиб билганларини гапира бошлади.

— Чап қанотга кавалерия келибди, ўртоқ лейтенант! Отларнинг кишнаганини ўзим эшитдим. Полковникнинг олдига танкчи офицерлар ҳам етиб келишди. Ҳамманинг оёғи илдам бўлиб юрибди.

— Мана, менга ҳам шнапс келди,— деди-да, Комилов Мирзанинг кружкасига қайноқ чойни тўлдириб қуйди, ичига бир қошиқ сариеғ солиб, қанд билан аралаштирди, кейин икки бурда нонни майдалаб, унинг ичига ташлади-да, ширчай қилиб ичди.

Шу вақт радист Комиловни рацияга таклиф қилди.

— Сизни юқори штабдан сўрашяпти,— деди радист.
— Чамамда генералнинг шахсан ўзи гаплашмоқчи.

— Мен «Олов»дан, Комиловман. Эшитаман!— деди у рацияга. Рацияда босиқ, мулойим овоз эшитилди. Комиловнинг чеҳраси ёришиб кетди.— Хўп бўлади. Албатта, албатта...

Комилов рациядан узоқлашмай туриб, старшинани ўз ҳузурига чақиртирди.

— Жўнатилмаган ярадорлар ҳам борми?— деб сўради Комилов.

— Икки киши қолди.

— Шу чоққача нега жўнатмадинг?

— Санитарлар қайтгани йўқ, ўртоқ лейтенант.

— Шундан фойдаланиб, ярадорларнинг ҳам қорнини тўйғизиб қўйдим.

- Уқ-дори ташувчилар келдими?
- Уқ етарли, энди гранатага кетишди.
- Олиб келишлари ҳамон взводларга тезликда тар-қат-да, уларни яна юбор...
- Есть
- Комилов Маринага қаради:
- Санитарларимиз ҳали ҳам қайтмабди. Икки яра-дор жўнатилмайд қолди. Шуни нима қиламиз?
- Ўзим элтиб қўяман,— деди Марина.— Юра ола-диларми?
- Секинроқ бошлаб борасиз.
- Сизни рацияга ким чақирибди?
- Генерал менга муваффақият тилаяпти.
- Қачон бошламоқчисиз?
- Сизни чап қирғоққа ўтканингизни эшитганим за-хоти бошлайман!
- Марина шошилиб йиғиштиринди-да, йўлга тушди.
- Қош қораймай қайтиб келаман.
- Ўзим чақирмагунимча бу ёққа келманг, Марина.

XX

Маринани жўнатиб, взводларнинг командирларига тегишли кўрсатмаларни бериб бўлгач, Комилов ўтириб, сўнгги штурм планини ўйлай бошлади. Унинг аввалги планлари ўз кучини йўқотган эди. Чунки, жанглар вақ-тида вазият ўзгарган, кучлар нисбати ҳам ўзгарган эди. Немисларнинг сўнгги маррасини эгаллаши, қуролнинг сони ва хилидан, жангчиларнинг тажрибаси ва баҳо-дирлигидан ташқари, уларни бошқарувчининг уқувига, ҳарбий ҳийла ишлатиб, оз қон тўкиб, мақсадга тез эри-шув санъатига боғлиқ эди. Буни яхши англаган Коми-лов бошига келган турли-туман фикрларнинг қайси бири афзал эканлигини ажратолмай гаранг бўлиб тур-ган эди, Бек келиб қолди.

— Уртоқ лейтенант, — деди у қандайдир муҳим гап кўтариб келган кишидай, — бир маслаҳат билан келдим.

— Кел, Бегим. Қандай хуш хабарлар?

Комилов Бекнинг фикри тез ва соз ишлашини, ундан фақат яхши маслаҳат чиқишини билар, ҳамиша унинг маслаҳатига жон деб қулоқ соларди. Ҳозир ҳам унга Бекнинг маслаҳати етишмай тургандай эди. Шунинг учун Бекнинг «бир маслаҳат билан келдим» деганидан хурсанд бўлди.

Тепаликни қандай қилиб осонроқ қўлга киритишни маслаҳатлашиб олсак, ўртоқ лейтенант.

— Бу тепалик онсонликча қўлга киради, деб ўйлама, дўстим, — деди Комилов бошини қашиб. — Осонини ўйлайвериб, бошим қотди. Чапаевчасига олишга тўғри келади.

— Мен қандай қилиб озроқ қон тўкиб, тезроқ маррага етишни ўйлаяпман, ўртоқ лейтенант. Осонроқ деганимнинг маъноси шу.

— Қани, — деди Комилов ундан янги фикр излаб.

— Немиснинг 115² чўққисига ўрнашиб олиши ёмон бўлди. Энди уни тикка бориб олиш қийин, бу аблаҳни ер остидан бориб, қўпоришдан бошқа иложим йўқ, деган эди Ҳамдамов.

Комилов ўйланиб турди-да:

— Яхши маслаҳат топиб келибсан, Бегим. Сенингча, буни қандай амалга оширсак кам қон тўкиб, мақсадга тез эришамиз? Бу ишимизнинг натижасини бутун армия кутяпти. Сенга айтсам, боя рация орқали шахсан генерал Чистяковнинг ўзи мен билан гаплашди. Чамамда Зарбдор армиямизнинг тайёргарлиги ҳам ниҳоясига етиб қолганга ўхшайди.

— Чўққининг киндигигача ер остидан фор ковлаб бориб, беш-олти қоп тротил қўйиб, бу ёқдан гугурт чақиб юбориш керак

— Гугурт чақиш нимаси, бу ишни механизм қилиши мумкин. Сапёрларда қўпориш машинаси йўқ эмас-ку. Ҳамма гап ўша ғорни ковлаб улгуришда.

— Ғор ковлашни менга қўйиб беринг. Бу ишни менинг ёш жангчиларим қилади. Умуман, тепаликка бўладиган бу сўнгги ҳужумни менинг ўзимга топшириб қўя қолинг. Планим тайёр: икки бўлинмача билан гўё штурм қилаётгандай ўқ узиб, немиснинг кўзини очирмай тураман. Бу ёқдаги взводлар ишлайверишади.

Бекнинг бу плани Комиловга маъқул тушди. У ҳам буни подполковник Веселовга баён қилгач, амалга оширишга рухсат сўради. Веселов бу планнинг баъзи икирчикирларини, ҳисоб-китобларини аниқлаб олди-да, ғор қазиб, қўпоров ишини бажариш учун унга саккизта сапёр юборадиган бўлди.

XXI

Комилов кеч тунгача ҳужум жамалғасини ростлади. Баъзан онда-сонда пулемёт овози эшитилар, баъзан ракета отилиб, атрофни чарақлатиб, кумуш камалакдай эгилиб пастга тушарди. Осмонда кўк каптардай ғуриллаб, гоҳ ғарбга, гоҳ шарқ томонга самолётлар учиб ўтарди. Шарқ томонга ўтган разведкачи сомолётларнинг бири чап қирғоқда, Комилов ротаси устидан пастлаб ўтиб кетди. Комилов жангчиларини аста-секин чўққилар остига тўпламоқда эди, унинг устида фронтчилар «рама» деб атаган икки фюзелажли «Фокке Вульф» самолёти пайдо бўлди. У худди 115² дўнглигидан кўтарилгандай пастлаб ўтди. Ойдинда унинг зирҳли қорни ва «П» ҳарфига ўхшаш беўхшов думи бемалол кўриниб турарди. Артиллерияга мўлжал кўрсатиб берувчи бу самолётнинг бевақт учишидан Комилов ҳар хил хаёлга борди, унинг кетидан қараб турди. «Рама» Дон устига боргач, чапга бурилиб, ҳавода аста сузди, кейин темир йўл

станцияси томон учишини тезлатди. Шу чоқ дўнгликлар орқасидан устма-уст чақмоқ чақиб, немис артиллерияси тўп ота бошлади. Снарядларнинг овозидан Комилов уларнинг қаерларда портлаётганини тахминлаб, немис Донга тўпланаётган кучларимизни сезиб қолибди, деган хулосага келди. Бунинг учун у нимагадир ўзини айбдордай ҳис қилар, бу ҳис бағрини тирнарди.

— Бекдан хабар борми?— деб сўради у Мирзадан.

— Ана унинг одами келяпти...— деди Мирза.

Шу чоқ Бекнинг чопари келиб, Комиловга яна ярим соатлик иш қолди, деб хабар бериб кетди. Бекнинг йигитлари полк сапёрлари билан бирга ғор ковламоқда эдилар.

— Тўхта, бирга борамиз,— деди Комилов чопарга.

Чопар олдинда, Комилов кетинда эмаклашиб, ғор йўлининг бошига етиб олишди. Бу йўлнинг боши жарликда эди. Жарлик нам тупроқ ва шағал аралаш бўртупроққа тўлиб кетибди. Бунинг устига Бекнинг йигитлари қопчиқларда яна шағал аралаш тупроқ келтириб тўкмоқда эдилар.

— Чўққининг ости шағал тупроқ экан, ковлаш қийин бўляпти,— деди қопчигини бўшатаётган Мусабеков.

— Конвейер қилсаларинг бўлмайдимми?

— Ҳали ҳам шундай қиляпмиз,— деб жавоб қилди Мусабеков энги билан пешанасини артиб.— Биримиз ковласак, биримиз қолаймиз-да, қўлма-қўл ташқарига узатамиз. Тез-тез жойимизни алмашиб турмасак, нафас бўғилиб қоляпти.

— Сиз ғорнинг охиридамидингиз?

— Узим қазиган тупроқни ола келдим,— деди ҳансираб Мусабеков.

— Ҳали иш кўпми?

— Яна бир оз тупроқ олсак кифоя. Кейин ўрнимизни сапёрларга бўшатиб берамиз.

— Сапёрлар қаерда?

Комиловнинг сўровига Мусабековдан аввал бояги чопар жавоб қилди:

— Анави ғарам тупроқнинг орқасидаги чуқурликда. Улар ҳам қўпоровга тайёр бўлиб, Бекнинг ишорасини кутяптилар.

Уларнинг гапи тугамай, янги қазилган ғор ичидан Бек эмаклаб чиқди-да, Комиловни кўрмади шекилли, жарликка қараб аста шивирлади:

— Сапёрлар!.. Тезроқ бўлинглар!

Шу чоқ жарликнинг устидаги тепалик осмонда чақмоқ чақиб, мушак портлади. Бундан теварак-атроф чарақлаб, ҳамма ёқ сутдек оқариб кетди. Комилов ва унинг шериклари ўзларини тупроқ панасига ташлашди. Мушак уларнинг тепасида майда оқ зарраларга бўлиниб, ўроқдай эгилиб, Комиловдан сал нарида ётган Мусабековнинг оёғидан икки қарич пастроққа тушди, унинг заррачалари эса Комиловнинг икки ёнига тўкилди-ю, сўнди. Атрофни яна қоронғилик қоплади. Бу қоронғилик эса Комиловнинг юрагини ғаш қилиб қўйди. Унинг назарида немислар уларни кўриб қолгандай эди.

— Ғорга кириңлар, немис бизни ўққа тутади, — деди Комилов ҳамроҳларига.

Улар сунъий ғорга кириб олиб, кутишди. Немис ҳадеганда отишни бошламади, мина ҳам ташламади. Бундан Комилов билдики, немис уларни кўргани йўқ.

— Вақтни ўтказма, Бегим!— деб буюрди Комилов.

Бек ўз одамларини сунъий ғордан чиқариб, атака жойига жўнатди-да, сапёрларни қўпориш қопчиқлари билан ғорга киритиб юборди.

Комилов Бекнинг чаққонлигидан, шунча қийин ва оғир ишни анча осон ва тез уддалаганидан мамнун эди. Айниқса, бу ишлар Ҳамдамовнинг ғояси билан

рўёбга чиқарилаётганидан шод эди. Бу шодлик унга қанот бердими ёки энг масъулиятли дақиқалар яқинлашиб, муҳим ғоя унга куч ато қилдими, эмакляб ўтирмай тик юриб, гурсиллаб қадам ташлаб, рота жангчиларининг олдига борди. Жангчилар ҳам ўз лейтенантлари руҳидан дадилланиб кетишди.

Сапёрлар командири қўпориш машинасининг қулогини бураб юборишга рухсат сўради ва Комиловдан ижозат бўлгач, чўққиликда гумбурлаб фугас портлади-да, Комиловнинг кўзига қирқ қулоқли баҳайбат қозон ичидан ботмон-ботмон қора бўтқа атрофга сочилиб кетгандай бўлиб кўринди.

Комилов икки взводни ўт очиб, ҳужумчи группага мадад бериб туриш учун қулай жойларда қолдириб, ўзи портлов натижасини дурбинда кўрар экан:

— Отангга раҳмат, Бегим! Жуда яхши жойни танлаган экансан, немиснинг замбарағи ҳам, пулемёти ҳам тупроққа қоришиб кетибди. Мана энди олға! — деб тепалик томон бошлади.

Бекнинг жангчилари шуни кутиб туришган экан, кимдир «ура!» деб юборди. 115² тепалиги чўққисига бўлган сўнгги атака Бек взводининг кучли «ура!»си билан бошланиб «урра!» билан тугади. Чунки немислар портлаш даҳшатидан ҳали ўзларига келмаган эдилар. Яна шуниси ҳам борки, портлаш улар кутмаган жойда, кутмаган вақтда тўсатдан содир бўлди. Немис қўмондонлиги ҳам, солдатлари ҳам бунинг сирини билолмай қолишди. Шунинг учун чўққилик мудофаачиларидан соғ қолганлари ҳам Комиловнинг жангчиларига қаттиқ қаршилиқ кўрсата олмадилар. Баъзилар қўл кўтариб, таслим бўлишди, айримлари қочиб қутулди. Бир офицер иложсиз қолганидан Комиловнинг кўзи олдида ўзини ўзи отиб ўлдирди.

Чўққига чиқиб олгач, Комилов воронкани кўриб,

хайрон қолди. Чўққиликда : гуё смола : қайнатилган баҳайбат ўчоқ пайдо бўлган эди.

— Бек! — деди Комилов.

— Лаббай!

— Мана сенга тайёр истехком, тезда ўзлаштириб ол!

Комиловнинг буйруғи билан бошқа бўлинмалар ҳам немис окопининг ёқасини тескарига қайириб, мудофаа чораларини кўра бошладилар.

Комилов окоплардан бирига Ҳамдамовнинг каскасини қўйди-да:

— Ҳамдамов ҳам қаторимизда! — деди.

Шу вақт тепалик қибласидаги бутазор томондан замбаракнинг қисқа ва бўғиқ овази эшитилди.

— Ётинглар! — деб қичқирди Комилов ва ўзини чуқурликка ташлади.

Снаряд тепаликнинг елкасида портлади. Кейингилари жангчилар эгаллаган окоплар атрофида портлай бошлади.

— Чўққини қайтариб олмоқчи, бу пеллар! Сенга қайтариб берадиган аҳмоқ йўқ!

Шундай деди-да, Комилов керакли жойларга пулемётларни ўрнатди, душман солдатлари контратака бошлаб қолишса, уларни ажал ўти билан кутиб олиш тадбирларини кўриб, аскарларга ўз секторларини белгилаб, Веселовга телефон орқали рапорт берди, ўзига топширилган вазифа бажарилганлигини айтди, Веселов Комиловни ғалаба билан қизгин табрикларди, уни қўллаб-қувватлаб туражани билдирди.

Комилов трубкини қўйиб, Мирзани чақирди ва кучуги билан бирга олдинма-кетин унинг ҳузурига келган Мирзага тўнтарилиб ётган немис офицерининг каскасига чўққи тупроғидан тўлдиришни буюрди. Мирза қора каскага бўр аралашган шағалли туп-

роқни тўлдириб, Қомиловга келтирди. Қомилов каска ичидаги тупроқ орасидан тошларини териб ташлади, снаряд ҳамда мина парчаларига тегмади. Темир-пўлат парчалари аралашган тупроқни сиқимлаб кўрдида: «Буни Ҳамдамовнинг қабри оёғига тўкиб кел», деб буюрди.

Мирза Ҳамдамовнинг васияти ҳамда Қомиловнинг аҳдини эслаб:

Старший лейтенантнинг қабрини шу чўққига кўчирмоқчи эдикку! — деди.

— Ҳали эрта! — деб жавоб қилди Қомилов,— доғда қолган немис бизни тек қўяди деб ўйлайсизми, энг оғир жанглар мана энди бошланади.

Мирза кучугини эргаштириб, буйруқни ижро қилгани йўл олган эди, Қомилов унга яна иккита топшириқ берди:

— Кучукни ўша ёққа ташлаб кел, кўнмаса боғлаб қўй. Мабодо Маринани кўргудай бўлсанг, қатъий қилиб айт, ўзим рухсат этмагунимча бу ёққа кела кўрмасин. Тушундингми, Мирза?

— Тушундим, ўртоқ лейтенант.

Мирза Вафодор билан бошлашиб кетди, бир зумда траншеялар ичида кўздан ғойиб бўлди.

Қомилов Ҳамдамов қабрига чўққи тупроғини сепаетганини ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлгандай Мирзанинг орқасидан қараб, ўйланиб қолди.

Артиллерия кононадаси билан тонг отди. Булутларнинг қора сояси дўнгликлар, жарликлар ва текис ерларнинг бўрли кўрпаси устида сузади. Бу оқ булутларнинг эмас, қизил юлдузли оппоқ пўлат қушларнинг сояси. Бир сўз билан айтганда, Қомилов кўпдан бери кутган ишлар бошланган эди. Доннинг чап қирғоғига тўпланган Зарбдор армия кўзғалди!..

Шу билан бирга Комиловнинг кўнглига келган ва унинг юрагини гаш қилиб турган хавfli воқеалар ҳам бошланди. Немислар ҳужумга ўтган Зарбдор армиянинг йўлини тўсиш учун катта куч ташлаб, яна тепаликни қўлга киритишга урина бошладилар. Комилов ротаси учун ҳам энг оғир синовлар бошланди.

Немислар тепаликни уч томондан қуршаб олдилар-да, Комиловнинг чўққига жойлашиб олган жанговор группасининг бўйнига гўё хомут бўлиб осилиб олиб, уни пастда қолган икки взводдан узиб қўйишди. Чўққидаги мудофаачиларнинг сони ҳам тобора камайиб бормоқда эди.

— Ҳаммамиз шу ерда тупроққа қоришиб кетсак қоришиб кетайликки, чўққига немисни чиқармайлик!— деди Комилов ўз жангчиларига.

Бек шу чоқ планшетдан ўз халқининг муқаддас мактуби босилган муътабар газетани олиб, бағрига босди-да, уни Бобоёрга узатди. Бобоёр ҳам Бек қилган ишни такрорлаб, уни Мусабековга берди. Мусабеков газетадаги халқ даъватининг сарлавҳасини кўриб, унда нима талаб қилишини тушунди ва патронининг учи билан унга имзо чекди-да, ёнидаги пулемётга ёпишиб олиб, немисга ўт ёғдираётган Эрдоновга оширди. Эрдонов эса, бармоғини бўйнидаги ярасининг қонига бўяб, мактубнинг остига босди. Мактуб остида ўз қони билан босилган бармоқ ўнтага етди.

Ҳамма жангчи қўл қўйиб бўлгач, Бек уни Комиловга топширди. Комилов жангчиларнинг қони билан муҳрлаб қўйилган бу мактубга ўн биринчи бўлиб ўз қони билан имзо чекди-да, жанговар қасам ҳужжати сифатида муқаддас ҳужжатни авайлаб тахлаб, гимнастёркасининг кўкрак чўнтагига солиб қўйди. Бу ҳужжат ғалабага катта ишонч рамзидай унинг қалбини жўштирди, юрагини янада дадил қилгандай бўлди.

Немисларнинг сиқуви тобора кучайиб бораётгани сабабли Комилов Дон бўйида нималар бўлаётганидан беҳабар эди. Бу вақт Зарбдор армия деб аталмиш қўшинларимизнинг отлиқ аскарлари, пиёдалари Веселовнинг «Кичик ери»га ўтиб олиб, унинг батальонлари билан Клетск станицасига ҳамла қилаётганини ва бу ишда Комиловнинг ҳиссаси жуда катта эканини унинг ўзи билмас эди. Тўғрироғи, бу ҳақда ўйлашга унинг вақти мутлақо йўқ эди.

Тепаликнинг энг чўққисида, мисоли дўппидай жойда Комиловнинг ўзи билан ўн бир фаол найза қолган. Комиловнинг назарида, уларнинг ҳам соғ жойи қолмаган эди. Бинг етишмаганидан айримлари кўйлақларини йиртиб, яраларини боғлаб олган эдилар.

Буларни кўриб, Комилов ич-ичидан мамнун бўлди. «Бундай жангчиларни немис енгиб бўпти! Булар фил! Филнинг ўлиги ҳам фил!» деди Комилов фикран. Бу фикридан ўзида ҳам янги куч пайдо бўлди.

Комиловнинг кўз олдида бағрини ерга бериб, Бек-юмалаб қолди. Ундан сал нарида Аҳмедов йиқилди. Қаерда нима портлаб, нима отилаётганини Комилов эшитмасди. Аммо унинг кўзи ўз окоплари олдида чўққидаги «қирқ қулоқлик қозон»нинг ўчоғи атрофида тутдай тўкилаётган немисларнигина кўрарди. Демак, унинг жангчилари ҳали жанг қобилиятини йўқотмаган.

Унинг икки ёнидан ва устидан яна бир неча соя югуриб ўтди. Бу — совет самолётларининг сояси эди. Узоқ-узоқларда ҳам шундай бўлмоқда. Демак, Зарбдор армиянинг ҳужуми давом этмоқда. Комилов вазиятни билмоқ учун батальон штабига телефон қилмоқчи бўлди. Телефон симлари парча-парча бўлиб, узилиб ётарди, Телефонист аппаратини қучоқлаганича қотиб қолибди. Радист билан рация эса, снаряд остида қолиб, тупроққа қоришиб кетган эди. Жанг давом этарди. Комиловнинг

тепасидан, атрофидан немислар томон ўқлар учиб ўтар. миналар, атака қилаётган немиснинг бошига тушиб портлар, гранаталар ҳам партиллашиб турарди. Кимлар отмоқда? Кучли «урра» садоси эшитилгандай бўлди. Комилов орқасига қайрилиб қаради. Унга ёрдамчилар келмоқда эдилар. Комилов уларга қўшилиб «урра» деди. Унинг ёнида қонга беланган ўн баҳодир ҳам «урра» деди. Аммо Комилов иккинчи марта «урра» деёлмади. Уни мина парчаси чуқурликка улоқтирди...

Комилов нима бўлганини билмади. У кўзини хиёл очган эди, бошида Маринани кўрди. Сўнгра Вафодор кўзига чалингандай бўлди. Унгими, тушими, билолмади.

— Қаерда ётибман?..

— Ўзингиз «тиббий уй» деб атаган жойдасиз, — деди Марина унинг бошини силаб.

— Штаб?.. Штаб?..— деди Комилов оғзи қуруқшаганидан тилини тақиллатиб.

Марина дарҳол унинг лабини дока билан ҳўллаб қўйди. Комиловнинг анча киртайиб қолган кўзлари жавдирарди. Марина уни тинчитиш учун вазиятни қисқа ва батафсил гапириб бермоқчи бўлди.

— Штаб бу уйдан кўчиб кетди, — деди Марина олдин унинг саволига жавоб қилиб. — Чунки полк душманни анча узоқларга қувлаб кетди. Шундан кейин подполковник Веселов штабини ўз ёнига чақириб олди. Қўшинларимиз Сталинградга хуруж қилаётган фашистларни қуршаб олиш операциясини бошлаган эмиш...

Комилов мамнун бўлди. Унинг мамнунлиги кўзидан маълум эди.

— Тепалик... кимнинг қўлида?..— деб сўради Комилов бир оз дадиллангандай.

— Ўзимизнинг қўлимизда!— деди Марина.— Ҳадеб савол бераверманг менга. Гапириш мумкин эмас. Қорнингиздаги чоклар сўкилиб кетади. Жим ётинг!

Марина унинг елкасидан аста босиб қўйди. Севикли қизнинг юмшоқ қўллари унинг танасига роҳат бахш этгандай бўлди. Бунинг оромидан Комилов кўзларини аста юмиб, жимиб қолди. Шу чоқ унинг кўз ўнгида туғилиб ўсган қишлоғининг манзаралари намоён бўлди.

Қишлоқда баҳор... Боғлар ипакка чулғанган.

Баҳор... Мактаб болалари гуруллаб келиб, унинг бир тавақали дарвозасига, кўча деворига оқ бўр билан «Комилов — Марина»... деб ёзиб кетишди. Комилов уларни қувлаб етди, биттасининг қўлидан маҳкам ушлаб олди... Шу он уйғониб кетди. Унинг қўлида Марина-нинг юмшоқ қўллари, Марина унга термулиб турар эди...

* * *

Яхшилик унутилмайди, жасорат — мутлақо! Комилов бу ҳақиқатга яқиндагина Дон бўйида яна бир бор шоҳид бўлди. Сталинграддаги оламга маълум ва машҳур ғалабамизнинг 25 йиллик тўйи муносабати билан донликлар уни меҳмон қилиб чақирган эдилар. Вақт билан воқеалар кўп нарсаларни ўзгартириб юборган эди: хутор ва станция янгидан яралган, уйлар тикланиб, боғлар барпо этилган, чорак аср муқаддам пайхонланган бутазорларда дарахтзор ўсиб этилган. Старо-Клетскнинг катталари кексайиб, ёшлари улғайган, болалари балоғатга етган, аммо унинг назарида дарё билан Марина ўзгармаган эди. Тинч оқар Довнинг сарғиш суви умрида ҳеч нарса кўрмагандай асрлар сирини тубига яшириб, жим ва лиммо-лим оқарди. Марина ҳам Комиловга ўша асл Маринадай, ўша вақтда қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай жозибали кўринди. Комилов унинг юзидан ажин, сочидан оқ тола қидирмади, балки аввалгидан ҳам яқин, қадрдондай ва фақат яқин унинг ўзига шундай жозибали боқаётгандай боқди, Марина

эса уни маҳкам қучоқлаб, лабларидан бундан чорак аср аввалгидан ҳам қайноқроқ ва қаттиқроқ ўпди.

Қудуқ олдидаги «Ўртоқлар мозори»га ҳам, уч олма ўртасидаги Ҳамдамовнинг мармар тош қўйган қабрига ҳам улар биргалашиб гулдаста қўйишди. Кейин изи ўчган ўша эски жанглар йўли билан Комиловчиларнинг виждон чўққиси бўлмиш 115² чўққисига чиқишди. Чўққиликда тупроқдан кўра гильза, «осколка» деб аталмиш снаряд ва мина парчаси кўп эди. Окопларнинг вайроналарида ўқлар тешган, снарядлар букиб ташлаган каскалар ҳамон ётарди. Комилов улар орасидаги Ҳамдамовнинг каскасини топди-да, чўққиликнинг энг баланд еридаги гильза ғарами устига ўрнатиб қўйди. Унинг кўз олдида ўша жанглар манзараси намоён бўлди. Жанговар дўстлари кўз олдидан бир-бир ўтдилар. Комилов бошидан шляпасини беихтиёр олиб, бир дақиқа сукутга ботди.

— Ҳамдамовнинг мозорини шу ерга кўчирамиз! — деди у марҳумнинг васиятини эслаб.

— Ҳукуматнинг қарори, дошликларнинг аҳди бор, — деди Марина. — Бу чўққига «Ўн бир ўзбек паҳлавони қўрғони» деб ном берилган. Ҳамдамовнинг каскаси турган жойга терак бўйи ёй нусха ёдгорлик қўйилади. Лойиҳаси тайёр. Атрофи боғ бўлади, ёдгорлик остида кечакундуз мангулик гулхани ёниб, мангулик қўшиғи янграб туради...

Дарҳақиқат, фашизм устидан қозонилган оламшумул ғалабамизнинг шонли 25 йиллиги кунда, Тинч оқар Дон дарёсининг ўнг соҳилидаги «Ўн бир ўзбек паҳлавони қўрғони»да мангулик қўшиғи янграб, яхшилик йўлини ёритиб, жасоратни мадҳ қилиб: «Одамлар, ҳаминша ҳушёр бўлинглар!» деб нидо қилиб турибди.

М а р т, 1970 й и л.

Р 33

Раҳим Иброҳим.
Мангулик қўшиғи. Повесть.
Т., «Еш гвардия», 1972.
128 б.

Раҳим И. Песня вечности. Повесть.

Уз2

7-3-3

На узбекском языке
ИБРАГИМ РАХИМ
„ПЕСНЯ ВЕЧНОСТИ“

Повесть

Издательство „Еш гвардия“ — Ташкент — 1972 г.

Редактор М. Саломов
Рассом А. Левицкий
Расмлар редактори К. Назаров
Техн. редактор Л. Шишикина
Корректор Д. Обидова

Босмахонага берилди 7/XII-71 й. Босишга рухсат этилди
28/II-72 й. Формати 70×108¹/₂. Босма листи 4,0. Шартли
босма листи 5,6. Нашр листи 5,4. Тиражи 30000. Қогоз № 2

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
„Еш гвардия“ нашриёти, Тошкент Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг
босмахонаси. Тошкент, „Правда Востока“ кўчаси, 26.
Заказ № 1661 Баҳоси 27 т. Р04182.